

Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzaffarî Örneği*

Nagihan Emiroğlu**

The Places Where Female Hadith Scholars (*Muḥaddithât*) Teach Ḥadith: An Example of *al-Câmi' al-Muzaffarî*

Woman generally, though not always, played a prominent role in education throughout Islamic history. Especially during the 7-10/13-15th centuries, women were important in the education sector in the Mamluk region. For instance, *al-Câmi' al-Muzaffarî*, which was built by the Makdisî family, which migrated from al-Quds and settled in Damascus, was a significant place for public courses taught by many eminent scholars. Female hadith scholars (*muḥaddithât*) took part in teaching alongside their male colleagues. In this article, I aim to expound upon the educational activities of these female scholars, using *samâ'* registrations as a primary source. These educational activities were pursued not only in their houses but also in educational institutions such as *dâr al-ḥadiths*, *madrasas* and even mosques. In this article, I have introduced female hadith scholars who lived during the Mamluk period. Additionally, by means of *samâ'* registrations, I briefly touch upon the books, the students' ages, their number and level of knowledge. Finally, I have presented information about the reading culture of the period and the importance of education in the society.

Key words: Woman, ḥadith, *samâ'* registration, the Makdisî/Ḳudâmah family, *al-Câmi' al-Muzaffarî*, Mamluks.

Giriş

Hız Peygamber döneminden itibaren kadınlar, İslâm dininin sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılması için büyük gayret sarfetmişlerdir. Her zaman aynı düzeyde olmamakla birlikte özellikle VII-X. (XIII-XVI.) asırlar

* Araştırmacı Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında düzenlediği ilmi seminerler ve katkılarından dolayı İSAM yönetimine, bu makalenin olgunlaşması açısından titizlikle metni defalarca okuyan Yrd. Doç. Dr. Berat Açıl'a, kıymetli önerilerde bulunarak destek veren Doç. Dr. Halit Özkan, Doç. Dr. Bekir Kuzudışlı ve diğer hocalarına teşekkür ederim.

** Araştırma Görevlisi, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (nyanar@cu.edu.tr).

arasında pek çok kadın muhaddis, küçük yaştan itibaren ilim hayatında yer almış, sadece kendi evlerinde ailesine ve akrabalarına ya da yakın çevresine değil cami, medrese ve dârülhadislerde civar şehirlerden çok sayıda öğrencinin katıldığı ve içlerinde erkeklerin de bulunduğu meclislerde hadis dersleri vermiş, az da olsa eser telif ederek çoğunlukla da talebe yetiştirerek hadis ilminin gelişmesine katkı sağlamışlardır.¹ Hatta âlî isnatla herhangi bir cüz ya da kitabın rivayetine sahip olan bazı kadın muhaddisler, aynı dersi verebilecek pek çok meşhur muhaddis bulunmasına rağmen başka şehirlere, icâzetine sahip olduğu kitabı rivayet etmek üzere davet edilmişlerdir.²

Kadınların ilim hayatına aktif olarak katıldığını gösteren en güzel örneklerden biri camilerdeki eğitim öğretim faaliyetleridir. Bu konuda uzun yıllar söz konusu derslerin devam etmesi ve kısa sürede zamanın önde gelen camileri arasına girmesi sebebiyle Dımaşk'taki el-Câmiu'l-Muzafferî³ güzel bir örnektir. Söz konusu cami VI. (XII.) yüzyılda Filistin'den göç eden ve yaklaşık üç buçuk asır boyunca İslâm düşüncesinin gelişiminde önemli rol oynayan Kudâme ailesi mensuplarının öncülüğünde inşa edilmiştir. Bahsi geçen dönemde söz konusu coğrafyayı elinde bulunduran Memlük Devleti'nin siyasî ve dinî politikaları, istikrar ve güven ortamı, icâzet sisteminin yaygınlaşması ve Kudâme ailesi başta olmak üzere bu bölgedeki Hanbelî mezhebi mensuplarının teşvik ve gayretleri ile kadınların etkisi hatırı sayılır şekilde hissedilmiştir.⁴

1 Hz. Peygamber döneminden IX. (XV.) asra kadar kadınların hadis ilmindeki yeri için bk. Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 18-32; Eren, "Kadınların Hadis İlimine Katkıları", s. 83-110. Hadislerin tedvininden sonra hadis rivayet anlayışında da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Sistemli hadis rivayetinin başladığı bu dönemde özellikle rihlelerin hadis rivayetinde önemli bir mevkiye gelmesi, rihle yapamayan ve herhangi bir ders halkası içinde yer alamayan kadınların hadis râvisi olarak aktif rolde bulunmalarını olumsuz etkilemiş olabilir. Ancak özellikle VII-X. (XIII-XVI.) asırlarda kadınların daha ziyade ön plana çıkmasında, Şam ve Mısır'da bir Türk devleti olan Memlükler'in hâkim güç olması etkili olmuştur. Zira ilk sultanlarının Şecerüddür isminde bir kadın olduğu kabul edilen Memlük Devleti'nde siyasî ve askerî alanlarda kadına değer verildiği, toplumda kadına bakışın genel olarak olumlu olduğu bilinmektedir. Bu ortam içinde başta hadis ilmi olmak üzere pek çok alanda kadın âlimler yetişmiştir (bu konuda daha fazla bilgi için bk. Yiğit, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", s. 131-44). Ayrıca V. (XI.) asırla birlikte rihlelerin eski dönemlere göre azalması, şahıstan yapılan rivayet yerine kitaptan rivayetin daha yaygın hale gelmesi ve hadis eğitiminin medrese ve dârülhadis gibi eğitim kurumlarında da verilmeye başlanmasının, kadınların eğitim sahasında daha da ön plana çıkmalarına katkı sağladığı düşünülebilir.

2 Muhammed b. Azzûz, *Büyütâtü'l-hadis*, s. 21-22.

3 Hâfiz, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 6-9; Koca, "Kudâme Ailesi", s. 310-11.

4 Sayeed, "Kadın ve Hadis Rivayeti", s. 160.

Bu makale başta Kudâme ailesi olmak üzere bölgedeki Hanbelî kadın muhaddislerin el-Câmiu'l-Muzafferî'de ders vererek, hadis eğitim öğretimi-ne yapmış oldukları katkıyı konu edinmektedir. Ayrıca bu çalışmada kadınların sadece kendi evlerinde değil toplumun bütün kesimlerinin müşterek olarak kullandığı cami gibi mekânlarda da ilmî faaliyetleri sürdürdüklerini belgeleriyle birlikte göstermek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, söz konusu kadınlar dârülhadis ve medrese gibi kurumlarda ders vermiş olsalar da makale ders mekânı olarak el-Câmiu'l-Muzafferî ile sınırlı tutulmuştur.

Öte yandan bu makalede ele alınacak ilmî gelişime öncülük eden kadınların, el-Câmiu'l-Muzafferî'de okutulan eserlerin semâ kayıtlarında isimleri geçen kişiler olduğu da belirtilmelidir. Böylelikle kadınların bilfiil ilim hayatındaki yeri ortaya konulurken aynı zamanda semâ kayıtlarına ve o dönemde okutulan eserlere de dikkat çekilmiş olunacaktır. Çalışmada öncelikle Sâlihiye bölgesinde ilmî hareketliliği başlatan Kudâme ailesinin kısa tarihçesi ve el-Câmiu'l-Muzafferî'nin inşası hakkında bilgi verilecek daha sonra okutulan eserlere ait en eski tarihli semâ kaydından başlanılarak kayıtlarda yer alan kadın muhaddisler ele alınacaktır.

Kudâme Ailesi ve el-Câmiu'l-Muzafferî'nin İnşası

Kudâme Ailesi

el-Câmiu'l-Muzafferî'nin inşasına öncülük eden ve Suriye'de Kâsiyun dağı eteklerinde Sâlihiye mahallesinde ilmî bir hareketlilik başlatan Kudâme ailesi, Filistin'in Nablus yakınlarındaki Cemmâil köyünden göç etmiş, uzun yıllar topluma yön veren ilim adamları yetiştirerek X. (XVI.) asra kadar etkinliğini sürdürmüştür. Kudâme ailesi, ismini Kudâme b. Mikdâm el-Makdisî'den (ö. ?) almıştır. Ancak ailenin Dımaşk'ta ilmî ilerlemeye öncülük eden şahsiyeti, Kudâme'nin torunu Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Hanbelî (ö. 558/1162) olmuştur. 491 (1097) yılında Cemmâil'de dünyaya gelen Ahmed b. Muhammed, ilmî tahsilini tamamladıktan sonra evini bir medreseye dönüştürmüştür. Ahmed b. Muhammed burada başta çocukları ve kadın-erkek akrabaları olmak üzere isteyen herkese Kur'an, fıkıh ve çeşitli ilimlerde dersler vermiştir. Cuma günleri hutbe okuyup cemaate dinî ahkâmı öğreterek kısa sürede meşhur olan Ahmed b. Muhammed b. Kudâme'nin cuma sohbetlerini dinlemek için yakın köylerden birçok insanın geldiği belirtilmektedir.⁵

5 Zehebi, *Târîhu'l-İslâm: sene 551-560*, s. 246; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 6; Koca, "Kudâme Ailesi", s. 310-11.

Ahmed b. Kudâme bu faaliyetleri sürdürürken yaşadığı coğrafyada siyasi karışıklıklar söz konusuydu. Haçlılar Fatımîler'in elinde olan Kudüs'ü ele geçirmek üzere saldırmış ve 492 (1098) yılında Kudüs'ü çok kanlı bir şekilde ele geçirmişti.⁶ Bu tarihten sonra da egemenliklerini Kudüs'de devam ettiren Haçlı orduları halkın bir kısmını öldürüp gençleri köle olarak aldı. Tarım ve diğer alanlarda müslümanları hizmet etmeye zorlayan Haçlılar, onları büyük bir baskı altında tuttu. Halkın dinî eğitiminde büyük rol oynayan Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, faaliyetleriyle işgal kuvvetlerini rahatsız ettiğinden Cemmâil'den Dımaşk'a göç etmek zorunda kalmıştır.⁷

551 (1156) yılında Ahmed b. Muhammed b. Kudâme, ailesi ve yakın akrabaları ile Dımaşk'ın doğusunda bulunan Sâlihiye bölgesine yerleşmiştir.⁸ Üç yıldan fazla bir süre kaldıkları bu bölgede yer alan Sâlihiye Mescidi'nde, pek çok kişiye çeşitli ilimlerde dersler vermeleri sebebiyle kısa sürede insanların takdirlerini kazanmışlardır. Ancak bu durumdan rahatsız olan bir Hanbelî ailesi sebebiyle, 555 (1160) yılında Kudâme ailesi, Dımaşk'a 3 kilometre uzaklıkta, Kâsiyun dağı eteklerine yerleşmeye karar vermiştir.⁹

Ahmed b. Muhammed b. Kudâme buraya yerleştikten kısa bir süre sonra, Filistin'den yeni gelen muhacirlerin de katılımıyla, Kâsiyun dağı etekleri bir yerleşim merkezi haline gelmiştir. İnsanlardan uzak kalmayı tercih ederek eğitim öğretim faaliyetlerini oğlu Ebû Ömer Muhammed'e (ö. 607/1210) bırakan¹⁰ Ahmed b. Muhammed, uzlete çekildikten kısa bir süre sonra 558 (1162) yılında vefat etmiştir. Aile Kudüs'e nispetle Makdisî, bir süreliğine yerleştikleri Ebû Sâlih Mescidi'nin bulunduğu Salihîye'ye nispetle Salihî diye anılmaktadır.¹¹

Kudâme ailesi takvâları, zâhidâne yaşamları ve ilimleri sayesinde kısa sürede tanındı. Bu ailenin Dımaşk'ta ilim hayatının hareketlenmesinde, pek çok ilim adamının yetişmesinde ve Hanbelî mezhebinin yayılmasında önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Zengî, Eyyübî ve Memlûk sultanlarından büyük ilgi gören aile, çeşitli dinî ve idarî görevlere getirilmiştir.¹² Nitekim Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed'in oğlu Şemseddin Ebû Muhammed Abdurrahman

6 Demirkent, "Haçlılar", s. 525-46.

7 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 68.

8 Şâkir Mustafa, *Medîne li'l-ilm Âlü Kudâme*, s. 15; İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 71.

9 İbn Tolun, *el-Kalâidü'l-cevheriyye*, I, 76-81; Şâkir Mustafa, *Medîne li'l-ilm Âlü Kudâme*, s. 16-19.

10 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 8.

11 Zehebî, *el-İber*, III, 29.

12 Koca, "Kudâme Ailesi", s. 310-11.

(ö. 682/1283) Dımaşık'a atanan ilk Hanbelî kadısıdır.¹³ Ebu Ömer'in torunu Şerefeddin Ebü'l-Fazl Hasan da (ö. 695/1296) 687 (1288) yılında, amcasının oğlu Necmeddin Ahmed'in vefatı üzerine onun yürüttüğu kadılık görevine getirilmiş ve vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür. Şerefeddin Hasan'ın el-Câmiu'l-Muzafferî'de kılınan cenaze namazına, nâibü's-sultanın yanı sıra, pek çok kadı ve seçkin âlimin katılması¹⁴ devlet erkânı tarafından sevilen bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. İlerleyen yıllarda yine Kudâme ailesine mensup ve aynı zamanda Eşrefiyye Dârülhadisi'nde hocalık yapan Takıyyüddin Süleyman b. Hamza da (ö. 715/1315) kadı olarak görev yapmıştır.¹⁵

Yaptırdığı el-Câmiu'l-Muzafferî ve el-Medresetü'l-Ömeriyye ile bölgenin ilmî gelişimine öncülük eden Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed,¹⁶ özellikle fıkıh alanında yazdığı eserlerle Hanbelî fıkıh mirasını sonraki nesillere aktaran kardeşi Muvaffakuddin Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223),¹⁷ teyzesinin oğlu Cemmâîlî nisbesiyle meşhur *el-Kemâl* müellifi hadis hâfızı Abdülğanî b. Abdülvâhid (ö. 600/1203)¹⁸ ve kendi ismini vererek kurduğu medrese ile hadis ilimleri ve ricali konusundaki bilgisiyle tanınan meşhur muhaddis Ziyâeddin el-Makdisî (ö. 643/1245)¹⁹ ailenin en önemli dört büyük imamıdır. Adı geçen âlimler dışında bu aileye mensup hadis, tefsir, fıkıh ve Arap dili gibi çeşitli alanlarda temayüz etmiş çok sayıda âlim, imam, kadı ve hadis hâfızı sayesinde Makdisî ailesi, yetiştirdikleri talebeler, yazdıkları eserler ve üstlendikleri görevlerle VIII. (XIV.) asra kadar yoğun bir şekilde varlıklarını hissettirmişlerdir.

el-Câmiu'l-Muzafferî'nin İnşası

Caminin bânisi olan ve 528 (1133) yılında Cemmâîl'de dünyaya gelen Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed, Dımaşık'a göçtüklerinde yirmi üç yaşındaydı. İlk tahsilini babasından alan Ebû Ömer, Dımaşık'ı yurt edindikten sonra buraya gelen âlimlerden ve Mısır başta olmak üzere yapmış olduğu ilmî seyahatlerde görüştüğu pek çok hocadan ders alarak fıkıh ve hadis alanında temayüz etti.²⁰

13 Yûnûnî, *Zeylû Mir'âti'z-zaman*, IV, 186; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 38.

14 Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 27.

15 Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 40.

16 Zehebî, *Siyer*, XXII, 5-9.

17 Zehebî, *Siyer*, XXII, 165-72.

18 Zehebî, *Siyer*, XXI, 443-71.

19 Zehebî, *Siyer*, XXIII, 126-30.

20 Koca, "Kudâme Ailesi", s. 310-11.

Daha önce de ifade edildiği gibi babasının uzlete çekilmesinden sonra halkın eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgilenen Ebû Ömer, 593 (1196) yılında Ebû Dâvûd Mehâsin el-Fâmî isimli bir tâcirin yardımlarıyla dağın eteklerine bir cami inşasına başladı. Ancak tâcirin verdiği para caminin tamamlanmasına yetmeyince inşaat yarıda kaldı. Bu durumu haber alan Sultan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin (ö. 589/1193) kumandanı ve eniştesi el-Melikül-Muzaffer Kökböri (ö. 630/1233), Ebû Şücâ' Ahmed b Karatay et-Türkî (ö. 655/1257-8) isminde bir emîriyle birlikte 3000 dinar yardım gönderdi. Ayrıca Muzafferüddin Kökböri caminin giderleri için bir vakıf da tahsis etti.²¹

599 (1202) yılında inşası tamamlanan ve ilk hutbesini Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed'in okuduğu cami, Eyyûbiler döneminin ilk camisiydi ve Emeviyye Camii'nden sonra Dımaşk'taki en büyük cami olma özelliğini taşımaktaydı. Cami yapımına büyük katkı sağlayan Muzafferüddin Kökböri'ye nispetle el-Câmiu'l-Muzafferî, Kâsiyûn dağı eteklerinde olduğu için Câmiu'l-cebel, caminin yapımına öncülük ederek cami vakfını ellerinde bulunduran ve bölgedeki eğitim öğretim faaliyetlerini uzun yıllar yürüten Kudâme ailesinin Hanbelî mezhebine mensup olması sebebiyle Câmiu'l-Hanâbile, "es-Sâlihûn/Sâlihîn" diye de tanınan Kudâme ailesine nispetle Câmiu's-Sâlihîn olmak üzere birden çok isimle anılmaktadır. Ancak bu isimlendirmelerden el-Câmiu'l-Muzafferî, en eski tarihli belgelerde ve tarihçiler tarafından en çok kullanılan isim olarak öne çıkmaktadır.²²

Makdisî ailesi bu camiye sadece bir ibadet yeri olarak değil, aynı zamanda eğitim öğretim mekânı olarak da kullanmıştır. Bu camide Makdisî ailesinden âlimler ders verdiği gibi çeşitli şehirlerden Dımaşk'a gelen hocalar davet edilerek onların da ders vermesi sağlanmıştır. Bu âlimler Makdisî ailesinden hadis rivayetinde bulunurken, aynı zamanda âlî isnatlarla icâzet hakkına sahip oldukları eserleri burada okutarak karşılıklı bilgi aktarımına katkıda bulunmuşlardır. Kısa sürede ünü yayılan camiye, ilim tahsili için aralarında Takıyyüddin İbn Râfi' es-Sellâmî (ö. 774/1372), İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Necmeddin İbn Fehd el-Mekkî (ö. 885/1480) gibi meşhur muhaddislerin de bulunduğu pek çok talebe akın etmiştir. Camide erkek hocalar kadar kadınlar da ders vermiş, hadis okutmuşlardır.

21 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 24-25.

22 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 21-22.

Semâ Kayıtları ve el-Câmiu'l-Muzafferî'de Kadınların Okuttuğu Kitaplar

Bir hadis kitabı veya herhangi bir ilim dalına ait bir eseri yazarından veya rivayet hakkına sahip herhangi bir hocadan dinlemiş olan kimselerin zikredildiği, kitabın başında veya çoğunlukla sonunda yer alan kayıtlara semâ kaydı (semâât) denilmektedir.²³ Öncelikle hadis rivayeti için kullanılan bu yöntem zamanla diğer eserlerin nesilden nesile intikali esnasında da kullanılarak bir gelenek haline gelmiştir.²⁴ Bu kayıtlar içerdiği bilgilerin mahiyetine göre semâ, kıraat, mukabele, icâzet, belâğ kayıtları gibi değişik adlarla da anılmaktadır. Söz konusu kayıtlarda genellikle semâ ettiren hocanın ismi (müsmî'), hoca eserin müellifi değilse sahip olduğu icâzetin kendisine ulaşan senet zinciri, dersi dinleyenlerin isimleri, herhangi bir sebepten dolayı dersin bir kısmına katılamayanlar ve okunan metinden dinleyemedikleri kısımların zikri, dersi okuyan (kâri) ve kaydı tutanın (kâtip) ismi, dersin yapıldığı yer, zaman ve dersin hocasının kayıttaki bilgilerin doğru olduğu ile ilgili onayı yer almaktadır.²⁵ Dersin hocası bir kişi olabildiği gibi bu makalede örnek olarak ele alınacak kayıtlarda görüldüğu üzere birden fazla da olabilmektedir. Dersi okuyan ve semâ kaydını tutan bizzat dersin hocası ya da öğrencilerden biri olabilir. Bu kayıtlar derse katılarak semâ kaydında yer alanlar için bir diploma anlamına gelmektedir. Buna göre semâ kayıtları hangi kitabın, ne zaman, nerede, hangi hocanın huzurunda, kimler tarafından okunduğuna tanıklık ederek günümüz okuyucusunu geçmişin belirli bir tarihine götüren önemli birer vesika özelliği taşımaktadır. Söz konusu özellikleri sebebiyle semâ kayıtları, İslâm-kültür mirasının keşfedilmeyi bekleyen birer hazinesi konumunda olmasına rağmen hak ettiği ilgiyi görmüş değildir.²⁶ Halbuki bu kayıtlar belli bir dönemde yaşayan insanların ilme düşkünlüklerinin, dersler için seçtikleri mekânların, okuma usullerinin, okumaya değer gördükleri eserlerin, okuma meclislerine katılan kişilerin kısaca bir toplumun okuma kültürünün izlerini sürmeye imkân tanıyan önemli metinlerdir.²⁷

23 Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 279.

24 Topuzoğlu, "Kıraat ve Semâ Kaydı", s. 436.

25 Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Dârü'l-Hadisler", s. 103-5; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 12-13.

26 Türkçe olarak semâ kayıtlarından hareketle kaleme alınan bazı çalışmalar için bk. Yılmaz, "Sadreddin Konevî'nin Huzurunda Okunan İbnü'l-Esir'in Câmi'u'l-Usûl Adlı Eserinin Semâ Kayıtları", s. 1-19; Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Dârü'l-Hadisler", s. 103-27.

27 Semâ kayıtları kadar okunan kitapların kenarlarına düşülen derkenar notları da tarihe ışık tutan değerli bilgiler içermektedir. Bir okuyucunun okuduğu metni tashih, tenkit, ikmal eden notları, kitabın cildi, hattı, nasıl elde edildiği ile ilgili kaydettiği bilgiler okuyucu ile kitap arasında var olan ilişkinin en canlı şekilde takip edilebildiği

Belirli bir zaman ve mekânda, belirli bir metni yüksek sesle okuyan kâri ve onu dinleyen katılımcılardan oluşan topluluklar kıraat meclisleri olarak adlandırılmaktadır. Bu tür meclisler İslâm tarihinde çok eski tarihlerden itibaren süregelen bir gelenektir. Özellikle Hz. Peygamber'in hadislerini bu tür meclislerde öğrenme amacıyla çıkılan ilmî yolculuklar, ilmin/kitabın intikali hususunda merkezî bir önemi haizdir. Hocanın huzurunda okunan/dinlenen kitaplar kıraat meclislerinin ilk nüvelerini oluşturur. Daha sonraki yüzyıllarda her ne kadar ilmî seyahatler kısmen azalsa da tahammülü'îl-ilm, tesis edilen medrese, dârülhadis gibi eğitim kurumlarında cami, âlim evleri, bahçe gibi mekânlarda devam edegelmiştir.²⁸

önemli, bir o kadar da gizemli hazinelerdir. Bu kapsamda Berat Açıl'ın editörlüğünde hazırlanmış olan *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi ve Derkenar Notları* adlı çalışma fazla el değmemiş ve biraz da ihmal edilmiş bir alanın dikkatlere sunulması açısından önemlidir. Eserde kitap kültürü ile ilgili bir literatür sunulurken öte yandan Cârullah Efendi özelinde bir okurun kütüphanesinde bulunmasını istediği kitap tercihlerinden, okuduğu kitaplara düştüğü notlardan ve kitabın kime ait olduğunu gösteren temellük kayıtlarından hareketle söz konusu ilimlere karşı ilgisi, bilgisi, kitabı elde ediş şekli, kitabın elden ele intikal süreci, kitabın maddî boyutu, okurun kitaplarla kurduğu ilişki gibi dönemin kitap kültürü ile ilgili önemli tespitler yapılmıştır. Eserlerdeki bu gibi kayıtlar, kaydı tutan ya da bir şekilde kayıta ismi geçen şahısların nerede ne zaman kimlerle birlikte bulunduğu, hangi eseri kimden okuduğu, icâzet alıp almadığı gibi bilgi kırıntıları içermesi sebebiyle tarih ve tabakat kitaplarında yer almayan pek çok ayrıntı sunması açısından da önemlidir. Eserde kayıtların bu yönüne de dikkat çekilerek yazma eserler üzerindeki kayıtlar, biyografi yazımlarında ihmal edilmemesi gereken yeni bir yöntem olarak önerilmiştir. Açıl, "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı", s. 344. Esasen okunan eserlere çeşitli kayıtlar düşme geleneği sadece erken dönem Arap toplumunun bir hususiyeti değildir. Nitekim Osmanlı toplumunda da okunan eserlerin ne zaman hangi mekânda, kimlerle okunduğu kaydedilmekteydi. Tülün Değirmenci, yaptığı çalışmada XII-XIII. (XVIII-XIX.) yüzyıllara ait bazı popüler çalışmalarda okur kayıtlarından hareketle dönemin okuyucusunu ete kemiğe büründürmüş ve Osmanlı dünyasında okuma biçimleri, okuma mekânları hakkında önemli bilgiler sunmuştur (Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur", s. 7-43). Yine eserlere düşülen notları merkeze alarak Muhammet Yelten, Hz. Hamza'nın şahsiyeti etrafında teşekkül etmiş hikâyelerle bazı menkıbelerin efsaneleştirilerek anlatıldığı ve Türk halkı tarafından İslâm dinine duyulan saygı ve anlatılarda kendi öz değerleriyle uyuşan kahramanlık, cesaret, dürüstlük gibi vasıfları bulması sebebiyle kısa sürede benimsenerek yaygın şekilde okunan Hamzanâmeler'in kahvehaneler, resmî kurumlar, evler, hastahane ve dükkânlar gibi çeşitli mekânlarda zevkle okunduğunu tespit etmiştir (Yelten, "Hamza-Nâme'nin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları", s. 151-65).

- 28 Öztürk, "Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", s. 401-45. Memlükler döneminde de devam eden kıraat meclisleri, tam olarak aynı amaç doğrultusunda olmasa da eş zamanlı olarak Anadolu'da, Beylikler ve Selçuklular zamanında ardından da Osmanlı döneminde var olmaya devam etmiştir. İslâmiyet'ten önce Türk toplumlarında bilgiler tarafından okunan destanlar, çoğunlukla yerini, İslâmiyet'te birlikte dinî kitaplara, İslâmî içerik taşıyan Hamzanâme, Battalname, Danişmendnâme, Gazavât-ı Hz. Ali, Mevlit ve Mesnevî gibi eserlere ve zamanla

İlim tahsili ve okutma ehliyeti olan icâzet belgesini alabilmek için akdedilen okuma meclisleri her ne kadar İslâm'ın ilk yıllarından beri varolmuşsa da bir mecliste çok sayıda kadın ve erkek hocanın aynı anda hazır bulunduğu ve her bir hocanın derse iştirak edenlere, aralarından biri ya da herhangi bir talebe tarafından okunan kitabın rivayet icâzetini verdiği çok hocalı toplu dersler Memlûk coğrafyasında Dımaşk'ta ikamet eden Makdisî ailesinin uyguladığı bir usuldür.²⁹ Bu usul derse katılanlara, tek bir mecliste aynı kitabın her bir hocaya ait farklı isnatlarla rivayet icâzetini alma imkânı da sağlamaktadır.³⁰ Makdisî ailesinin öncülüğünde inşa edilen Ziyâiyye Dârülhadisi, el-Medresetü'l-Ömerî ve el-Câmiu'l-Muzafferî'de kurulan bu meclislerde erkek ve kadın hocaların sayısının yirmi bire ulaştığı oluyordu.³¹

el-Câmiu'l-Muzafferî'nin de içinde bulunduğu Sâlihiye mahallesinde yaşayan Makdisî ailesinin kadınları, başta hadis ilmi olmak üzere eğitim öğretime gösterdikleri ehemmiyet ile temayüz etmişlerdir. İlk eğitimlerini, aile içinde alan bu kadınlar, küçük yaştan itibaren aileleri tarafından hadis meclislerine götürülmüş, iştirak ettikleri dersi anlayamasalar bile meclisin havasını soluyup, ilmî bir ortam içerisinde yetişmeleri sağlanmıştı. Tevarüs eden geleneğin ve bizâtihi dersin hocalarının, kız olsun erkek olsun her yaşta

halk masallarına ve hikâyelerine bırakmıştır (Öztürk, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri", s. 132). Osmanlı kuruluş dönemi ilk müderrislerinin Memlûk coğrafyasında yetiştiği ve Osmanlı dönemi kıraat meclislerinin yapıldığı mekânların Memlûk coğrafyasındaki ders mekânlarıyla benzerlik gösterdiği göz önünde bulundurulduğunda kültürler arası etkileşim sayesinde, Türk kültüründe var olan bu geleneğin İslâmiyet'le birlikte daha da yerleşerek dinî ve eğitici bir boyut kazandığını söylemek mümkün görünmektedir. Ancak erken dönem İslâm kültüründe daha çok ilim tahsili ve okutma izni olan icâzet belgesinin alınması amacıyla akdedilen meclisler, Osmanlı döneminde metni ezberlemeye, düzeltme ve eklenen notlarla zenginleştirmeye ve özellikle bazı popüler eserlerin okunması suretiyle eğlenmeğe yönelik okumalar şeklinde tezahür etmiştir (Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa", s. 60-70; Değirmenci, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur?", s. 7-43). Amaç ne olursa olsun İslâm dininin ilk dönemlerinden itibaren belli bir kitabı okumak üzere bir araya gelen toplulukların oluşturduğu kıraat meclisleri, gerek Memlûkler döneminde gerekse sonrasında devam eden bir gelenek olmuştur.

29 Hâfız, *Dârü'l-hadisi'z-Ziyâiyye*, s. 189; Eren, "Ziyâiyye Dârü'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler", s. 281-98.

30 Bu usûlde icâzet verilirken hocaların rivayet icâzetine sahip oldukları nüshalardaki bazı farklılıkları nasıl aştıkları sorusu akla gelebilir. Bu durumda kârinin, kendi nüshasından okurken onu dinleyen hocaların yeri geldikçe nüshalarındaki farklı yerleri söylediği ve dinleyicilerin de kitaplarına not ettiği düşünülebilir. Nitekim okunan kitabı hep birlikte dinleyen hocaların nüshalarda ilâve ve eksik hususları müzakere imkânına sahip olması, bu usulle yapılan derslerin faydaları olarak görülmüştür (bk. Eren, "Ziyâiyye Dârü'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler", s. 287).

31 Hâfız, *Dârü'l-hadisi'z-Ziyâiyye*, s. 189.

çoğunun derslere getirilmesini tavsiye etmesi, derslerin sonunda tutulan ve derse kimlerin katıldığıнын tespit edilmesini sağlayan semâ kayıtlarına yaşını doldurmamış çocukların bile ismen yazılması, anne babaları küçük çocuklarını derslere götürme hususunda teşvik edici rol oynamıştır. Ailelerde oluşan bu hassasiyetin temelinde çocuklarının eğitimine verdikleri önem kadar icâzetli hadis rivayeti ve âlî isnada sahip olmayı önceleyen ilmî sâikler de bulunmaktadır.

Her ne kadar semâ kayıtlarından dersin hocası, dersi dinleyenler, okunan eser gibi konular hakkında oldukça fazla bilgi elde edilse de dersin yapıldığı ortam ile ilgili aynı derecede bilgi bulmak mümkün değildir. VIII. (XIV.) asırda yapılan derslerden örnekler sunulacak olan kayıtlardan görüleceği üzere, gerek hoca kürsüsünde gerekse dinleyiciler arasında kadınlar ve erkekler bulunmaktadır. Bu durumda akla, bu derslerin kadın-erkek karışık bir mecliste mi yoksa farklı odalarda ya da araya bir perde konularak mı yapıldığı sorusu gelmektedir. Geçmiş uygulamalara bakıldığında sahâbilerin, Hz. Âişe ve diğer Peygamber eşlerinden bir perde arkasından hadis dinledikleri ifade edilmektedir.³² Ayrıca sonraki dönemlerde de âlim eşlerinin, kocalarından öğrendiği dinî ahkâmı hemcinslerinin yanı sıra bazı erkeklere de perde arkasından aktardığı nakledilmektedir.³³ VIII. (XIV.) asır kadınlarının bu geleneğe muhalif uygulamada bulduklarına dair herhangi bir işaret de yer almamaktadır. Öte yandan kadın sahâbilerin ve Peygamber eşlerinin perde arkasından rivayette bulunması kadınların herhangi bir örtü olmadan rivayette bulunamayacakları anlamına da gelmemektedir. Zira Hz. Peygamber döneminde bir kadının, âlim bir erkeğe mescitte veya yolda soru sorması, yine bir erkeğin cami gibi herkese açık bir mekânda ya da yanında bir mahremi varken bir kadından bir hadis ya da fetva istemesi de câiz görülmüştür.³⁴ Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda çoğunlukla naslara ve Selef uygulamasına bağlılıklarıyla tanınan Hanbelî mezhebine³⁵ mensup Sâlihiye mahallesi kadınlarının, perde arkasından rivayet şeklinde yerleşen genel uygulama çerçevesinde hareket ederek camide yaptıkları derslerde okunan metni duyabilecekleri özel bir yerde oturmuş olmaları³⁶ kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte el-Câmiu'l-Muzafferî'deki derslerin de topluma açık bir mekânda yapılması sebebiyle perdesiz olarak kadınların aynı mecliste bulunmaları da imkân dahilindedir. Nitekim VIII. (XIV.) asırda

32 Sehâvî, *Fethu'l-mugîs*, II, 215-16; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, I, 447.

33 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, I, 276.

34 Ma'tûk, *Cühûdü'l-mer'e*, s. 93.

35 Koca, "Hanbelî Mezhebi", 538.

36 Hâfız, *Dâri'l-hadisi'z-Ziyâiyye*, s. 189.

kadınların, okunan kitabı dinlemek üzere camilere gittiği ve erkeklerle bir arada buldukları da bilinmektedir. Zira İbnü'l-Hâc el-Abderî (ö. 737/1336), camide derse katılan bazı kadınların erkeklerin karşısına oturmalarını, giyim kuşam, hal ve hareketlerine dikkat etmemelerini eleştirmiş ve bu durumun dersi dinleyenler arasında fitneye sebebiyet verdiğini dile getirmiştir.³⁷

Semâ kayıtlarında dinleyicilerin isimlerinin kız-erkek karışık bir şekilde yazılması, katılımcıların derse beraber geldikleri akraba ve arkadaşlarıyla birlikte kız-erkek ayırımı yapılmaksızın oturdukları izlenimi uyandırabilir. Ancak yukarıda zikredilen hususlar sebebiyle derse katılan kadınların da hocalar gibi yine kendileri için ayrılan bir mekânda bulunmuş olması daha uygun gibi görünmektedir. Bu durumda kadın katılımcıların dersin başında veya sonunda kâtibe isimlerini yazdırmaları ya da erkek katılımcıların beraberinde getirdiği kadın akrabalarını kâtibe bildirmesi çok uzak bir ihtimal gibi görünmemektedir. Ancak yine de ders ortamı ile ilgili yapılan açıklamalar yorumdan öteye geçememektedir.

Çok sayıda hoca ve dinleyiciyi aynı mekânda buluşturma kapasitesine sahip olduğu anlaşılan camiler, İslâm eğitim tarihinde önemli birer mevkiye sahiptir. Zira ibadet yeri olma özelliği yanında bir mektep hüviyetinde olan camilerde hadis, fıkıh, tefsir, akâit ve ahlâk gibi pek çok branşta ders verilmiştir. Camilerde hadis okutanlar arasında, caminin bağlı olduğu vakıflar tarafından tahsil edilmiş mansıplara atanmış muhaddisler, özel günlerde meşhur hadis kitaplarının okunması için tayin edilen kâriiler veya herhangi bir görevi olmaksızın bazı şeyhler bulunmaktaydı.³⁸ Camilerde ders okutma işi sıradan şahıslar tarafından değil, medrese tahsili almış ilmî birikime sahip kişiler tarafından verilmiştir. Camilerin bu işlevi Osmanlı döneminde de devam etmiş, medreseler gibi birçok camide de kütüphane oluşturulmuştur. Bu kütüphanelere kitap bağışı yapıldığı, ödünç kitap verilerek okunması sağlandığı, belli zamanlarda belli kitapların okunmasının vakfiye şartlarında belirtildiği de bilinmektedir.³⁹ Bu sebeple söz konusu kadınların hoca olarak bulunduğu derslerin mekânının bir cami olması da dikkat çekicidir.

Semâ kayıtları ve derslerin yapıldığı ortamla ilgili genel bir tasvir yapıldıktan sonra, semâ kayıtlarında söz konusu camide okutulduğu kaydedilen eserler ve bu eserlerin okunduğu meclislerin hocalarından olan kadın muhaddisler üzerinde durulacaktır.

37 İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, II, 218-19; ayrıca kadınların ve erkeklerin semâ meclislerindeki konumu ve erkeklerin, kadınların yaşlılık dönemlerinde onlardan hadis almaya özen gösterdikleri ile ilgili bk. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 80-82.

38 Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 56.

39 Saraçoğlu, "Kitap ve Sahibü'l-Kütüp", s. 258.

Meclisü'l-bitâka min Emâli Hamza el-Kinâni

el-Câmiu'l-Muzafferî'de okutulan ve kadınların da hoca olarak yer aldığı eserlerden biri Ebü'l-Kâsım Hamza b. Muhammed b. Ali el-Kinânî'nin (ö. 358/968) imlâ ettiği bir hadis cüzüdür. Hamzâ el-Kinânî'nin imlâ meclisinde ikinci sırada tahdis ettiği bitâka hadisi sebebiyle cüz, *Meclisü'l-bitâka/Cüz'ül-bitâka* diye isimlendirilmiştir.⁴⁰ Bu cüzün Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında seksen üç semâ kaydı bulunmaktadır.⁴¹ Nüshadaki semâ kayıtlarında yer alan en eski tarih 541 (1146), en yakın tarih ise 897 (1491) yılına aittir. Bu kayıtlar, eserin yaklaşık üç buçuk asır boyunca bazan tek bir kadın⁴² ya da erkek hocanın evinde, bazan da kadın ve erkek hocaların birlikte medrese veya camide⁴³ yaptıkları derslerde sıkça okunduğunu göstermektedir.

Cüz'ül-bitâka'nın 17 nolu 186^a kaydına göre⁴⁴ cüz, 13 Ramazan 698 (1298) tarihinde el-Câmiu'l-Muzafferî'de on bir erkek, iki kadın olmak üzere on üç hocanın iştirak ettiği bir derste okunmuştur. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muzaffer b. Ebû Muhammed en-Nablusî'nin (ö. 758/1356) kâri olarak görev yaptığı hadis meclisinin erkek hocaları, Muhammed b. Hamza b. Ahmed el-Makdisî (ö. 698/1298), Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer el-Makdisî (ö. 713/1313), onun amcasının oğlu Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Makdisî (ö. 719/1319), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Ömer el-Makdisî (ö. 699/1299) ve kardeşi Abdullah b. Abdurrahman (ö. 708/1308), Ubeydullah b. Ahmed b. Ömer el-Makdisî (ö. 699/1299), Ebû Bekir b. Ahmed b. Ebû Tâhir el-Makdisî (ö. 702/1302), Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim el-Makdisî (ö. 705/1305), Ahmed b. Ali b. Mes'ûd el-Kelbî es-Sâlihî (ö. 723/1323), Ahmed b. Muhibbüddin Abdullah b. Ahmed (ö. 730/1329) ve Abdürrahîm b. Ali b. Abdürrahîm el-Bağdâdî'dir (ö. 719/1319). Meclisin iki kadın hocası ise Ümmü Muhammed Hatice bint Abdurrahman el-Makdisî (ö. 701/1301) ile Ümmü Ahmed Zeyneb bint Muzaffer b. Ahmed el-Herevî'dir (ö. 709/1309). Katılımcı sayısının, altmış bir olarak kaydedildiği mecliste hocalardan Ahmed b. Muhibbuddin'in oğlu Abdullah (ö. 737/1336), semâ kaydını tutan kâtiptir. Meclise başta dersin hocaları olmak üzere bazı dinleyicilerin yakın akrabalarıyla birlikte ailecek katıldıkları görülmektedir. Nitekim meclisteki

40 Koçak, "İstanbul Kütüphanelerindeki Hadis Cüzleri", s. 278-81; Yılmaz, *Semâ Kayıtlarında Kadın Hocalar*, s. 78; yazma nüshaları için bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 136.

41 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 30-39 (955:9). Bu makalede Stefen Leder v.dğr ile Muhammed Mutî' el-Hâfız'ın neşretmiş olduğu semâ kayıtları esas alınmıştır.

42 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 30 (955:9, 180^b, semâ kaydı: 4).

43 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 31 (955:9, 183^a, semâ kaydı: 13, 14).

44 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 32 (955:9, 184^a, semâ kaydı: 17).

bazı hocaların oğulları, kardeşleri ve hocalardan şerefeddin Abdullah b. Abdurrahman'ın ise dört yaşındaki torunu dinleyiciler arasındadır. Ayrıca semâ kaydından anlaşıldığına göre o tarihte yirmi beş yaşında olan meşhur muhaddis Zehebî de (ö. 748/1348) dersi dinleyenlerden biridir.⁴⁵

Dersin hocalarından biri olan Hatice bint Abdurrahman el-Makdisî, 617 (1220) yılında dünyaya gelmiştir. Çok Kur'an okuyup zikreden, az ile yetinen mütevazî, sâliha bir kadın olduğu belirtilen Hatice bint Abdurrahman, Kazvînî, Bahâeddin Abdurrahman b. İbrâhim, şemseddin Ahmed b. Abdülvâhid el-Buhârî (ö. 623/1226), İbnü'z-Zübeydi ve Ebû Mûsâ Abdülganî'den semâ yoluyla hadis almış, İbn Abdüsselâm ve Ebû Mansûr Abdullah İbn Ufeyce (ö. 625/1228) kendisine icâzet vermiştir. Ayrıca İbn Habbâz *Mu'cem*'inde kendisinden hadis rivayet etmiştir. Kâsım b. Yûsuf et-Tücibî (ö. 730/1329), Emînüddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Vânî (ö. 735/1334) ve akranları Hatice bint Abdurrahman'dan hadis dinlemiş, Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşi (ö. 749/1348) kendisinden icâzetle rivayette bulunmuştur. Uzun bir ömür yaşayan Hatice Hanım seksen dört yaşında 10 Rebîülâhir 701 (13 Aralık 1301) tarihinde vefat etmiş, Kâsiyûn dağı mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁶

Cüz'ül-bitâka'da yer alan kayıtlara göre Hatice bint Abdurrahman bu kitabı daha sonraki yıllarda kardeşi Seyfeddin'in evinde İzzeddin Abdülhâfız b. Abdülmün'im ile birlikte dokuz kişilik küçük bir meclise de okutmuştur. Üstelik bu derste kâri olarak görev yapan kişi, meşhur muhaddis ve tarihçi Alemüddin Birzâlî'dir (ö. 739/1339).⁴⁷ Ayrıca meşhur muhaddis Zehebî'nin de Hatice bint Abdurrahman'ın meclisinde kârilik yaptığı kaydedilen kayıtlardan⁴⁸ hareketle bu kadın muhaddisin dönemin meşhur âlimlerine de hocalık yapan bir muhaddis olduğunu söylemek mümkündür.

636 (1238) yılında dünyaya gelen dersin diğer hocası Zeyneb bint Muzaffer el-Herevî ise yazı yazmayı bilen ve eşi ile karşılıklı Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahih*'ini mukabele eden bir muhaddistir. Zeyneb, İbnü'l-Cevzî'nin torunu olup Sıbt İbnü'l-Cevzî diye tanınan Yûsuf b. Kızıoğlu'ndan (ö. 654/1256) icâzet, Abdurrahman b. Ebü'l-Fehm el-Yeldânî ve Hatibü Merdâ diye bilinen Muhammed b. İsmâil b. Ahmed el-Makdisî'den (ö. 656/1258) ders almıştır. Muhibbüddin Abdullah b. Ahmed'in eşi olan Zeyneb, çocukları Ahmed ve

45 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 440-41 (semâ kaydı: 159).

46 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 185-86; *el-İber*, IV, 4; Vâdiâşi, *Bernâmec*, s. 169; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 6; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, I, 334-35; Ma'tûk, *Cühüdül-mer'e*, s. 98-106.

47 Leder v.dđr., *Mu'cemü's-semâât*, s. 33 (955:9, 184^b, semâ kaydı: 19).

48 Leder v.dđr., *Mu'cemü's-semâât*, s. 33 (955:9, 185^b, semâ kaydı: 25; ayrıca bk. 186^b, semâ kaydı: 26, 189^a, semâ kaydı: 33).

Muhammed'in eğitimine özen göstermiş ve küçük yaşta onları da katıldığı ilim meclislerine götürmüştür.⁴⁹ Nitekim el-Câmiu'l-Muzafferî'de *Cüz'ül-bitâka*'yı okuttukları söz konusu derste Zeyneb Hanım'ın oğlu Ahmed b. Muhibbüddin de hoca olarak yer almaktadır. Meclisin semâ kaydını tutan kâatibi ve aynı zamanda Zeyneb'in torunu olan Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin'in okur kaydına düştüğü nota göre babası Ahmed, okuttukları *Cüz'ül-bitâka* adlı eseri Hatîbü Merdâdan beş yaşından küçük bir yaşta dinlemiştir.⁵⁰ Buna göre Ahmed, annesiyle birlikte aynı mecliste hoca kürsüsünde bulunmasını, muhtemelen annesinin onu küçük yaşta hadis meclislerine götürmesine borçludur. Daha sonra Ahmed, Ziyâiyye Dârülhadisi'ne hadis hocası olarak atanmış, Zehebî'ye de hocalık yapmış annesi gibi bir muhaddis olmuştur.⁵¹

Uzun yıllar hadis meclislerinde ders veren Zeyneb vefatından üç yıl önce yetmiş yaşlarında iken Vâni'ye, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed'in *Fevâid*'inden seçilmiş hadislerden oluşan bir cüzü okutmuştur. Vefatından iki yıl önce 707 (1307) yılında ise Zeyneb bint Muzaffer, yine el-Câmiu'l-Muzafferî'de on dört hocanın katılımıyla gerçekleşen ve *İntihâbü't-Taberânî* adlı bir cüzün okutulduğu mecliste, hocalık yapan altı muhaddiseden biri olmuştur.⁵² Zehebî'nin de hocası olan Zeyneb, 709 (1309) yılında yetmiş üç yaşında vefat etmiştir.⁵³

Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbi't-Taberânî

el-Câmiu'l-Muzafferî'de okunan kitaplardan bir diğeri Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî'nin (ö. 360/971) hadis ilmi ile meşgul olan oğlu Ebû Zer için seçtiği hadislerden oluşan bir cüzdür.⁵⁴ 707 (1307) tarihinde tutulan kayıta okunan eser *Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî* şeklinde geçmektedir. Ancak 718 (1318) yılında yapılan derste, aynı eser olduğunu düşündüğümüz *Kitâbü İntihâbi't-Taberânî* adlı eser okunmuştur. Her ne kadar semâ kaydında "kitap" olarak geçse de genelde bu gibi toplu meclislerde kıraat edilen kitapların küçük hacimli eserler olduğu göz önünde bulundurulduğunda buradaki "kitap" kelimesinin "cüz" anlamında kullanıldığı düşünülebilir. Öte yandan "cüz" şeklinde kaydedilen eser, zikredilen kitabın içerisinden bir bölüm de

49 Zehebî, *Mu'cemü şüiyûh*, s. 206; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 115.

50 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 441 (semâ kaydı: 159).

51 Zehebî, *Mu'cemü şüiyûh*, s. 37.

52 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 443 (semâ kaydı: 160).

53 Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 115.

54 Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 105, vr. 228-36.

olabilir. Ancak her hâlükârda eserin isminden de hareketle bu iki kitabın aynı eser olduğunu söylemek mümkündür.

<i>Meclisü'l-bitâka min Emâli Hamza el-Kinâni</i>			
Erkek Hocalar	Muhammed b. Hamza b. Ahmed (ö. 698/1298)	Kadın Hocalar	Ümmü Muhammed Hatice bint Abdurrahman el-Makdisi (ö. 701/1301)
	Muhammed b. Abdurrahman b. Ömer (ö. 713/1313)		
	Muhammed b. Abdullah b. Ömer (ö. 719/1319)		
	Muhammed b. Abdurrahman b. Ebü Ömer (ö. 699/1299)		
	İzzeddin Abdullah b. Abdurrahman (ö. 708/1308)		
	Ubeydullah b. Ahmed b. Ömer (ö. 699/1299)		Ümmü Ahmed Zeyneb bint Muzaffer b. Ahmed el-Herevi (ö. 709/1309)
	Ebü Bekir b. Ahmed b. Ebü Tâhir (ö. 702/1302)		
	Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim (ö. 705/1305)		
	Ahmed b. Ali b. Mes'ud el-Kelbi (ö. 723/1323)		
	Ahmed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 730/1329)		
Abdürrahîm b. Ali b. Abdürrahîm (ö. 719/1319)			
Tarih	13 Ramazan 698 (14 Haziran 1299)	Kârî	Ahmed b. Muzaffer b. Ebü Muhammed en-Nablûsi (ö. 758/1356)
Dinleyici Sayısı	61	Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin (ö. 737/1336)

Tablo 1: *Meclisü'l-bitâka min Emâli Hamza el-Kinâni* adlı eserin okunduğu meclis ile ilgili genel bilgiler

707 (Ekim 1307) yılı Rebülâhir ayının ikinci pazar günü yapılan derse sekizi erkek altısı kadın olmak üzere on dört hoca başkanlık etmiştir. Dersin erkek hocaları; Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd el-Makdisi (ö. 721/1321), Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Heycâ İbnü'z-Zerrâd (ö. 726/1325),

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî (ö. 714/1314), Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 838/1434), Ebül-Abbas Ahmed b. İbrâhim b. Abdurrahman es-Sarhadî (ö. 736/1335), Ebül-Abbas Ahmed b. İbrâhim b. Merî el-Makdisî (ö. 707/1307), Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Abdurrahman es-Sâlihî (ö. 707/1307'den sonra), Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 743/1342) iken kadın hocaları ise; Zeyneb bint Muzaffer, Kudâme ailesinden iki kız kardeş Sittülarab (ö. 710/1310) ve Habîbe bint İbrâhim b. Abdullah b. Ebû Ömer el-Makdisî (ö. 745/1344), Ümmü Abdullah Zeyneb bint Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 740/1339), Ümmü Ahmed Âişe bint Rızkullah b. İvaz el-Makdisî (ö. 711/1312) ve kızı Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî'dir (ö. 734/1333). Elli altı kişinin dinleyici olduğu derste kâri ve kâtip olarak görev yapan yine Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin Abdullah'tır. Tespit edildiği kadarıyla meclisteki tek çocuk, dersin hocalarından Ebû Muhammed Yahyâ b. Muhammed'in dört yaşındaki oğlu Muhammed olup kaydedilenler arasında kadın bulunmamaktadır.⁵⁵

Söz konusu semâ kaydında muhtemelen geç kalan bu sebeple dersin başına katılamayan üç kişinin isimlerinin yazılarak dersi dinleyemedikleri kısımların da özel olarak belirtilmesi oldukça ilginçtir. Bu ayrıntı bilgiden hareketle hadis öğretim metotlarından icâzetle hadis almanın oldukça yaygınlaştığı dönemde, dersin tamamının dinlenmesine özel ehemmiyet gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu durum dönemin ilim anlayışında, usulüne uygun rivayet etmeye gösterilen önemi de ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca ders esnasında dinleyicilerin derse ne zaman gelip, dersten ne zaman ayrıldığına gözlemlenmesinden, bu işle görevli kâtiplerin bulunduğu anlaşılmaktadır.⁵⁶

Dersin hocalarından biri yukarıda zikredildiği üzere, kızı da kendi gibi bir muhaddis olan Ümmü Ahmed Âişe bint Rızkullah b. İvaz el-Makdisî'dir. 631 (1233) yılında dünyaya gelen Âişe, bu dönemde yaşayan pek çok kadın hoca gibi Ahmed b. Abdüddâim'den rivayette bulunmuştur. Kızını küçük yaşta itibaren hadis meclislerine götüren Âişe, gerek kendi sahip olduğu pek çok icâzete kızının da sahip olmasına gerekse onun da kendi gibi hadis meclislerine hocalık yapan bir muhaddis olarak yetişmesine vesile olmuştur. Bu derste olduğu gibi kızıyla birlikte hoca olarak aynı derslere katıldığı da

55 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 443 (semâ kaydı: 160).

56 İbnü's-Salâh'in Eşrefiyye Dârülhadisî'nde okuttuğu Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* adlı eserinin semâ kayıtları dersin bir kısmında uyuklayanlar, ders esnasında başkalarıyla konuşup dersi dinlemeyenler, dersin bir kısmını kaçırınlar gibi ayrıntı bilgiler içermektedir (bk. Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn*, s. 113-49).

olmuştur. Nâfile ibadetleri ve takvâsı ile de tanınan Âişe, seksen yaşında 711 (1312) yılının Ramazan ayında vefat etmiştir.⁵⁷

Âişe bint Rızkullah'ın kızı ve dersin hocalarından biri de Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî'dir. 649 (1251) yılında dünyaya gelen Fâtıma da annesi Âişe gibi hadis rivayetinde bulunan ve hadis meclislerine hoca olarak iştirak eden bir muhaddistir. Annesinin de ilimle meşgul olması Fâtıma'nın küçük yaştan itibaren hadis derslerine katılmasına vesile olmuştur. Nitekim Fâtıma henüz dört yaşında bir çocukken, dönemin muhaddisi Hatîbü Merdâ Muhammed b. İsmâil'in hadis meclislerinde bulunmuştur. İbrâhim b. Halîl el-Edemî, Ahmed b. Abdüddâim ve Abdülhamîd b. Abdüddâi'ye talebelik yapan Fâtıma'dan, Muhammed el-Vânî ve bazı muhaddisler hadis dinlemiştir. Seksen yıldan fazla ömür süren Fâtıma, 728 (1327) yılında hacca gitmiş, hac yolculuğu esnasında da hadis rivayetine devam etmiş ve Hicaz'da 17 Muharrem 734 (28 Eylül 1333)⁵⁸ tarihinde vefat etmiştir.⁵⁹

Bu derste hoca olarak görev yapan diğer bir kadın muhaddis ise Zeyneb bint Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî'dir. Daha çok "Bintü'l-Kemâl" olarak tanınan Zeyneb'in VIII. (XIV.) asırda en meşhur kadın muhaddis olduğunu söylemek mümkündür. Zira Zeyneb, ailesi tarafından küçük yaştan itibaren hadis meclislerine götürülerek birçok meşhur âlimin dersine katılma ve onlardan icâzet alma gibi pek çok imkâna sahip olmuştur. Nitekim henüz iki yaşındayken 648 (1250) yılında kendi gibi bir kadın muhaddis olan ve el-Câmiu'l-Muzafferî'nin inşasına öncülük eden Ebû Ömer'in kızı Habîbe bint Şeyh Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî'nin derslerine katılmıştır. Gerek semâ yoluyla gerek icâzet yoluyla Hatîbü Merdâ, Muhammed b. Abdülhâdî, İbrâhim b. Halîl el-Edemî, Abdurrahman b. Ebû'l-Fehm el-Yeldânî, Sibt İbnü'l-Cevzî, Ahmed b. Abdüddâim, İbrâhim b. Mahmûd, Acîbe bint Ebû Bekir el-Bâkdâriyye ve daha pek çok muhaddisten hadis dinlemiştir.⁶⁰ Mardin, Harran, Bağdat, Kahire, İskenderiye ve Şam gibi pek çok şehirden muhaddis kendisine icâzet vermiştir. Nitekim Zehebî onun, sadece onda bulunan bir deve yükü icâzete sahip olduğunu ifade etmektedir. Küçük yaştan itibaren meclislere götürülmesi sebebiyle kendisinden hadis aldığı pek çok hoca, Zeyneb henüz küçük yaştayken vefat etmiştir. Bu durum pek çok akranından farklı olarak onun bazı eserlerin

57 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 413-14; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 599.

58 Bazı kaynaklarda vefat yılı olarak 729 verilmektedir (Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 428).

59 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 428; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 224; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, IV, 69.

60 Zeyneb bint Kemâl'in bütün hocaları için bk. Ma'tuk, *Cühûdü'l-mer'e*, s. 258-60.

âli isnatlarıyla icâzetlerine sahip olmasına vesile olmuş ve bu özelliğiyle meşhur olmuştur.⁶¹ Âli isnatla Zeyneb'in sahip olduğu icâzetli kitapları/ cüzleri kendisine okuyarak icâzet almak isteyen pek çok öğrenci, çeşitli şehirlerden akın etmiş, önemli kitapları kendisine defalarca okumuşlardır.⁶² Meşhur seyyah İbn Battûta da (ö. 770/1369) 9 Ramazan 726 tarihinde geldiği Dımaşk'ta, Kâsiyûn dağı ve buradaki önemli ziyaret yerlerini gezmiş, bölgede gözlem ve incelemelerde bulunmuştur. Dımaşk'ta kaldığı esnada İbn Battûta, bölge âlimlerinden umumi icâzetler de almıştır. 728 yılında icâzet aldığı âlimler arasında bulunan iki hanım muhaddisten biri, Zeyneb bint Kemâl'dir.⁶³ Zeyneb'in hiç evlenmemiş olması onun hadis rivayetiyle daha çok ilgilenmesine fırsat vermiştir.

Güzel ahlâklı, uzun ömürlü, cömert, iffetli ve saygın biri olan Zeyneb bint Kemâl küçük yaşta gözünden rahatsızlanmış, doksan yaşlarında 19 Cemâziyelevvel 740 (22 Kasım 1339) yılında vefat etmiştir. Zehebî, sahip olduğu âli isnatlar sebebiyle onun vefatıyla hadis ilminde bir derece aşağı düşüldüğünü ifade ederek Zeyneb'den övgüyle bahsetmiştir. Zeyneb'in Sıbtu's-Silefi ve bir grup âlimden icâzetle rivayette bulunan son kişi olması göz önüne alındığında bunun haklı bir değerlendirme olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴

Zeyneb bint Kemâl söz konusu ders dışında kayıtlarda el-Câmiu'l-Muzafferî'de toplanılan başka meclislerde de görev almıştır. Nitekim yaklaşık on yıl sonra 718 (1318) yılında aynı eserin okunduğu bir hadis meclisinde de hocalar arasında yer almaktadır.⁶⁵ Ayrıca Zeyneb sadece cami ya da medresede değil kendi evinde de ders veren bir muhaddistir. Yukarıda zikri geçen *Meclisü'l-bitâka* adlı eseri kendi evinde, bazan tek başına⁶⁶ bazan tek bir erkek hoca Ebû Bekir b. Muhammed ile birlikte⁶⁷ bazan da pek çok kayıtta birlikte yer aldığı arkadaşı Habîbe bint Abdurrahman'ın da

61 Sayeed, "Kadın ve Hadis Rivayeti", s. 169.

62 Zeyneb bint Kemâl'e okunan cüzlerin bir listesi için bk. Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 47-50; Ma'tûk, *Cühûdü'l-mer'e*, s. 261-68.

63 İbn Battûta, *Rihle*, I, 337.

64 Zehebî, *Mu'cemü şüyûh*, 199; *el-İber*, IV, 117; İbn Râfi, *el-Vefeyât*, I, 316-317; Fâsî, *Zeylüt-Takyîd*, II, 366-67; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 117-18; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 221; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 47-50; Ma'tûk, *Cühûdü'l-mer'e*, s. 256-80; "İlmü'l-hadis", s. 89; Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 84-90.

65 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 458-62 (semâ kaydı: 166).

66 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 30 (955:9, 180^b, semâ kaydı: 4), 39 (955:9, 198^b, semâ kaydı: 80).

67 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 38 (955:9, 198^a, semâ kaydı: 76, 77, 78).

aralarına katılmasıyla üç kişilik bir hoca grubuyla birlikte⁶⁸ okutmuştur. Evinde yaptığı derslere de katılım oldukça yüksektir. Kayıtlarda geçen bu derslere zaman zaman altmış geçkin kişinin katıldığı olmuştur.⁶⁹ Zeyneb'in söz konusu eserin toplam on iki kaydında hoca olarak bulunmasından da hareketle, çokça okunan bu eserin, gerek Ziyâiyye Dârülhadisi'nde gerek kendi evinde olmak üzere Zeyneb tarafından da çokça okutulduğu anlaşılmaktadır.

Bu dersin kadın hocalarından bir diğeri olan Sittülarab bint İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî, el-Câmiu'l-Muzafferî'nin bânisi Kudâme ailesinden Ebû Ömer'in torununun kızı, Kadı Necmettin Ahmed'in eşidir. 654 (1256) yılında dünyaya gelen Sittülarab bint İbrâhim küçük yaşta İbrâhim b. Halil'in derslerine katılmış, İbn Abdüddâim'den semâ yoluyla hadis rivayetinde bulunmuş ve 710 (1310) yılında vefat etmiştir.⁷⁰

Sittülarab'ın kız kardeşi Ümmü Abdullah Habîbe bint İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî, Ahmed b. Abdüddâim'den *İntihâbü't-Taberânî*, *Cüz'ü İbn Arafe* adlı eserler ile kendisine ait *Meşyeha*'sını rivayet etmiş, Muhammed b. Abdülhâdî, Hasan el-Bekrî ve bir grup muhaddisten icâzet almıştır. Zehebî'nin de kendisinden ders aldığı Habîbe hiç evlenmemiş ve doksan bir yaşında 10 Zilkade 745 (15 Mart 1345) tarihinde vefat etmiştir.⁷¹ Habîbe, el-Câmiu'l-Muzafferî'de 718 (1318) yılında aynı eserin okunduğu mecliste de hoca olarak bulunmuştur.⁷²

Dersin hocası olan altı kadın muhaddisten sonuncusu ise yukarıda biyografisine yer verilen Zeyneb bint Muzaffer'dir.⁷³ Zeyneb'in vefatından iki yıl önce yapılan söz konusu derse iştiraki ömrünü hadis meclislerinde geçiren bir kadın muhaddis için şaşılacak bir durum değildir. Zeyneb yine torunu aynı zamanda dersin kâri ve kâtibi olan Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin ile aynı meclisi paylaşmıştır.

68 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 32 (955:9, 183^b, semâ kaydı: 16), 38 (955:9, 197^{a-b}, semâ kaydı: 73).

69 Leder v.dğr., *Mu'cemüs-semâât*, s. 38 (955:9, 197^{a-b}, semâ kaydı: 73).

70 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 230; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 599.

71 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 176; İbn Râfî, *el-Vefeyât*, I, 503; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 5; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, I, 239; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 606.

72 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 458-62 (semâ kaydı: 166).

73 Zeyneb bint Muzaffer'in kısa biyografisi için bk. yukarıda "Meclisü'l-bitâka min Emâli Hamza el-Kinâni" başlığı.

<i>Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî</i>			
Erkek Hocalar	Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd el-Makdisî (ö. 721/1321)	Kadın Hocalar	Zeyneb bint Muzaffer b. Ahmed el-Herevî (ö. 709/1309)
	Muhammed b. Ahmed b. İbnü'z-Zerrâd (ö. 726/1325)		Sittülarab bint İbrâhim b. Abdullah b. Ebû Ömer el-Makdisî (ö. 710/1310)
	Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 714/1314)		Habibe bint İbrâhim b. Abdullah b. Ebû Ömer el-Makdisî (ö. 745/1344)
	Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 838/1434)		Zeyneb bint Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 740/1339)
	Ahmed b. İbrâhim b. Abdurrahman (ö. 736/1335)		Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî (ö. 734/1333)
	Ahmed b. İbrâhim b. Merî (ö. 707/1307)		Âişe bint Rızkullah b. İvaz (ö. 711/1312)
	Ömer b. Ahmed b. Abdurrahman es-Sâlihî (ö. 707/1307'den sonra)		
	Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed (ö. 743/1342)		
Tarih	Rebiülâhîr 707 (Ekim 1307) Pazar	Kâri ve Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin Abdullah (ö. 737/1336)
Dinleyici Sayısı	56		

Tablo 2: *Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî* adlı eserin okunduğu meclisle ilgili genel bilgiler

Kitâbü/Cüzü İntihâbü't-Taberânî adlı eserin 718 (1318) yılında yapılan dersi ise çok sayıda hocanın meclise başkanlık etmesiyle dikkat çekmektedir. Nitekim bu dersin hocalarının sayısı sekizi kadın olmak üzere yirmi bire ulaşmaktadır. Meclisin erkek hocaları Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd el-Makdisî, İshak b. Yahyâ b. Âmuğî (ö. 725/1324), Muhammed b. Abdullah b. Ömer el-Makdisî, Ahmed b. Ali b. Mes'ûd es-Sâlihî, Abdurrahman b. İsmâil b. Ahmed el-Makdisî (ö. 727/1326), Ahmed b. Abdurrahman b. İbrâhim es-Sâlihî (ö. 736/1335), Muhammed b. İbrâhim b. Merî el-Makdisî (ö.725/1324), Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Heycâ İbnü'z-Zerrâd, Ahmed b. Muhibbüddin Abdullah b. Ahmed ve kardeşi Muhammed b. Muhibbüddin (ö. 789/1388), Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 735/1334) ve Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed b. Abdüddâim'dir. Kadın hocalar ise Fâtıma bint Abdürrahîm b.

Ahmed el-Makdisî (ö. 725/1325), Hatice bint Abdülğanî b. Hâzîm el-Makdisî (ö. 728/1327'den sonra),⁷⁴ Fâtîma bint Abdullah b. Ömer b. İvaz el-Makdisî,⁷⁵ Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî,⁷⁶ Zeyneb'in amcasının kızı Esmâ bint Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 723/1323), Habîbe bint İbrâhîm b. Abdullah el-Makdisî,⁷⁷ Sittülfukahâ bint Takıyyüddin İbrâhîm b. Ali el-Vâsîti (ö. 726/1326) ve Sittülfukahâ'nın kızı Fâtîma bint Abdurrahman b. İsâ ed-Debhîdir (ö. 740/1339). Çok hocalı bu meclisin kâtibi Muhammed b. Tuğrul b. Abdullah İbnü's-Sayrafî iken kârîsi yine Abdullah b. Ahmed b. Mühibbüddin'dir. Kârî Abdullah'ın derse oğlu Muhammed ile henüz dokuz aylık kızı Hatice'yi de beraberinde getirmesi oldukça ilginçtir. Semâ kaydına da Hatice'nin ismi "Hz. Peygamber'in hadislerinden bereketlensin diye" ifadesiyle birlikte yazılmıştır.

Tespit edildiği kadarıyla yaklaşık seksen kişinin katıldığı mecliste en küçüğü dokuz aylık bir bebek olmak üzere on dört çocuk bulunmaktadır. Meşhur muhaddis Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin (ö. 742/1341) kızı Zeyneb ile torunları Ömer ve Hatice'nin de dinleyiciler arasında yer alması Mizzî'nin de bu tür toplu derslere önem verdiğini ve ailesini bu derslere yönlendirdiğini göstermektedir. Derste üçü küçük yaşta olmak üzere on beş kadın dinleyici bulunmaktadır. Yine derste oğlu, kızı, kardeşi, ninesi ve yeğeni gibi yakın akrabalarıyla birlikte katılan oldukça fazladır.⁷⁸

Dersin hocalarından biri olan Esmâ bint Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî, VIII. (XIV.) asrın önemli kadın muhaddislerinden biri olan Zeyneb bint Kemâl'in amcasının kızıdır. Başta babası Şemseddin b. Kemâl olmak üzere o dönemdeki pek çok kadın gibi Ahmed b. Abdüdâim ve İbrâhîm b. Halîl'den ders almıştır. Esmâ'nın talebelerinden biri olan Muhammed el-Vânî kendisinden 705 (1305) yılında *Cüz'ül-Hasan b. Arafe*, 714 (1314) yılında *Nüşatü İbn Fehd* adlı eserleri ve İbn Mes'ûd b. Furât'a ait cüzü kıraat yoluyla almıştır. Meşhur muhaddis Zehebî de oğlu Abdurrahman ile birlikte Esmâ'dan *Nüşatü Ebî Müşir* ve *Cüz'ü İbn Arafe* adlı eserleri dinlemiştir. Bununla birlikte Zehebî 700 (1301) yılından sonra Esmâ'ya Hâfız Abdülğanî'ye

74 Dersin sekiz hocasından biri olan Hatice bint Abdülğanî b. Hâzîm el-Makdisî ile ilgili biyografik eserlerde herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

75 Hakkında bilgi için bk. yukarıda "*Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbü't-Taberânî*" başlığı.

76 Hakkında bilgi için bk. yukarıda "*Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbü't-Taberânî*" başlığı.

77 Hakkında bilgi için bk. yukarıda "*Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbü't-Taberânî*" başlığı.

78 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 458-62 (semâ kaydı: 166).

ait *el-Hikâyat* adlı eserin ilk cüzünü kıraat etmiştir. Esmâ bint Muhammed altmış sekiz yaşında 723 (1323) yılında vefat etmiştir.⁷⁹

Dersin diğer bir kadın hocası Ümmü Muhammed Fâtıma bint Abdürrahîm b. Ahmed el-Makdisî ise Zeyneb bint Kemal'in kardeşidir. 652 (1254) yılında dünyaya gelen Fâtıma, Hatîbü Merdâ Muhammed b. İsmâil ve Şemseddin Abdurrahman b. Ebû Ömer'den ders almıştır. Dönemin önemli muhaddisleri Alemüddin Birzâlî ve İbn Râfi' es-Sellâmî'ye (ö. 774/1372) hocalık yapan Fâtıma, 11 Cemâziyelâhir 725 (25 Mayıs 1325) tarihinde vefat etmiştir.⁸⁰ İki kız kardeş ve kuzenin aynı ders meclisinde hoca olarak bulunması söz konusu ailenin ilimle meşguliyetinin de göstergesidir.

Bu derste de yakın akrabalar kadar anne-kız da aynı derste hoca olarak bulunmaktadır. Nitekim Sittülfukahâ Emetürrahman bint Takıyyüddin İbrâhim b. Ali b. Vâsıtî, kızı Ümmü Zeyneb Fâtıma bint Abdurrahman b. İsmâ ed-Debhî ile birlikte bu dersin hocaları arasındadır. Sittülfukahâ 633 (1235) yılında ilimle iştigal eden bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Takıyyüddin Ebû İshak İbrâhim b. Ali (ö. 692/1292) Sâlihiye ve Ebû Ömer medreselerinde yirmi yıla yakın fetva veren Zâhiriyye Dârülhadîsi'ne hadis hocası olarak atanan ve Zehebî, Birzâlî, Mizzî, İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi VIII. (XIV.) asrın dört önemli ismine hocalık yapan bir âlimdir.⁸¹ Sittülfukahâ henüz iki yaşındayken babası onu Abdülhak b. Halef'in *Cüz'ü İbn Arafe* adlı eseri okuttuğu bir hadis meclisine götürmüştür. İbrâhim b. Halîl, İbn Abdüddâim ve babasından semâ yoluyla hadis almış, Ca'fer el-Hemedânî, Ahmed b. İzzeddin el-Harrânî, Kerîme el-Merveziyye ve daha pek çok isim kendisine âli isnatla icâzet vermiştir. Ebû Tâlib Abdüllatîf İbnü'l-Kubbeytî'den ve diğer hocalarından icâzetle pek çok kitap rivayet eden Sittülfukahâ'dan çok sayıda talebe istifade etmiştir.⁸² Talebeleri arasında Zehebî, İbrâhim b. Ebû Bekir b. Ömer es-Sâlihî (ö. 794/1392), Ahmed b. Halîl b. Keykeldî el-Alâî (ö. 802/1400), Âişe bint Muhammed b. Abdülhâdî (ö. 816/1413) gibi meşhur muhaddisler bulunmaktadır.

Sittülfukahâ, kızı Fâtıma'yı da kendisi gibi bir muhaddis olarak yetiştirmiş ve kızı ile birlikte aynı mecliste ders verme imkânı bulmuştur. Uzun bir ömür yaşayan Sittülfukahâ 11 Rebîülâhir 726 (17 Mart 1326) tarihinde doksan üç

79 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 150-51; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 361; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, I, 64; Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 71.

80 İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 224.

81 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 113-14; Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 263-64.

82 Sittülfukahâ'nın semâ ve kıraat yoluyla rivayet ettiği kitapların ve cüzlerin listesi için bk. Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 161-62; Ma'tûk, *Cühüdül-mer'e*, s. 119.

yaşında vefat etmiş, cenaze namazı uzun yıllar ders verdiği mekânlardan biri olan el-Câmiu'l-Muzafferî'de kılınarak defnedilmiştir.⁸³

656 (1258) yılında hadis ilmiyle meşgul olan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Sittülfukahâ'nın kızı Fâtıma bint Abdurrahman b. İsâ ed-Debhî, ailesinin avantajını kullanmaya erken yaşlarda başlamıştır. Zira annesi ve dedesi küçük yaştan itibaren yaptıkları derslere Fâtıma'yı da götürmüşlerdir. Böylece erken yaşta icâzet toplamaya başlayan Fâtıma, ilerleyen yaşlarında Ahmed b. Abdüddâim'den *Cüz'ü Eyyüb, İntihâbü't-Taberânî*, İbrâhim b. Halil'den *Nüşatü Ebî Müshir, Cüz'ü İbn Ebi'l-Furât*, Fahreddin Ali b. Ahmed el-Buhârî'den (ö. 690/1291) *Meşyeha*, Aybek el-Cemmâlî'den *Cüz'ü Zekerıyyâ el-Belhî* adlı eserleri dinlemiş ve daha pek çok hocadan icâzet almıştır. Dönemin önemli iki ismi Zehebî ve Birzâlî'nin de hocası olan Fâtıma seksen dört yaşında 5 Rebiülevvel 740 (10 Eylül 1339) tarihinde vefat etmiş, cenazesi annesi gibi hayatı boyunca hadis meclislerinde pek çok dinleyiciye ders verdiği el-Câmiu'l-Muzafferî'den kaldırılmıştır.⁸⁴

el-Erbaün li'bnî'l-Mukrî

Hocaları arasında tek bir kadının bulunduğu el-Câmiu'l-Muzafferî'de okutulan diğer bir kitap ise hadis hâfızı İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî'ye (ö. 381/991) ait kırk hadis cüzüdür.⁸⁵ Bu cüz 721 (1321) yılı Recep ayının başlarında bir çarşamba günü biri kadın olmak üzere dokuz hocanın huzurunda elliden fazla sayıda dinleyiciye okunmuştur. Meclisin erkek hocaları, Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan b. Abdullah el-Makdisî (ö. 732/1331), Ahmed b. İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî (ö. 726/1325), Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Abdüddâim el-Makdisî (ö. 722/1323), Muhammed b. Mühibbüddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim b. Merî el-Makdisî, İmâdüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebü'l-Heycâ İbnü'z-Zerrâd ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Mes'ûd es-Sâlihî iken tek kadın hocası ise Fâtıma bint Abdullah el-Makdisî'dir. Mecliste kâri ve kâtip olarak

83 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 232; *el-İber*, IV, 77; Safedî, *el-Vâfi*, XV, 74; Fâsî, *Zeylüt-Takyîd*, II, 375-76; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 125; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VIII, 128; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, II, 161-62; Ma'tûk, *Cühüdül-mer'e*, s. 119-20; Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 71-73.

84 Zehebî, *Mu'cemü şüyüh*, s. 431; İbn Sa'd el-Makdisî, *Mu'cemü'ş-şüyüh*, s. 612-13; İbn Râfi, *el-Vefeyât*, I, 303-4; Fâsî, *Zeylüt-Takyîd*, II, 387; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 223-4; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ'*, IV, 72.

85 Muhaddislerce kiraat ve rivayet olunan hadis kitaplarındandır (Bk. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 193).

<i>Kitâbü İntihâbi't-Taberânî</i>			
Erkek Hocalar	Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd (ö. 721/1321)	Kadın Hocalar	Fâtıma bint Abdürrahîm b. Ahmed el-Makdisî (ö. 725/1325)
	İshak b. Yahyâ b. el-Âmüdi (ö. 725/1324)		
	Muhammed b. Abdullah b. Ömer (ö. 719/1319)		Hatice bint Abdülgani b. Hâzım el-Makdisî (ö. 728/1327'den sonra)
	Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (ö. 723/1323)		
	Abdurrahman b. İsmâil b. Ahmed (ö.727/1326)		Fâtıma bint Abdullah b. Ömer b. İvaz el-Makdisî (ö. 734/1333)
	Ahmed b. Abdurrahman b. İbrâhim (ö. 736/1335)		
	Muhammed b. İbrâhim b. Merî (ö. 725/1324)		Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî (ö. 740/1339)
	Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed (ö. 743/1342)		
	Muhammed b. Ahmed b. İbnü'z-Zerrâd (ö. 726/1325)		Esmâ bint Muhammed b. Abdürrahîm el-Makdisî (ö. 723/1323)
	Ahmed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 730/1329)		
	Muhammed b. Muhibbüddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 789/1388)		Habibe bint İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî (ö. 745/1344)
	Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed (ö. 735/1334)		Sittülfukahâ bint Takıyyüddin İbrâhim b. Ali el-Vâsîti (ö. 726/1326)
	Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 838/1434)		Fâtıma bint Abdurrahman b. İsâ ed-Debhî (ö. 740/1339)
Tarih	718 (1318)	Kâri	Muhammed b. Tuğrul b. Abdullah İbnü's-Sayrafî
Dinleyici Sayısı	80	Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Abdullah (ö. 737/1336)

Tablo 3: *Kitâbü İntihâbi't-Taberânî* adlı eserin okunduğu meclis ile ilgili genel bilgiler

görev yapan kişi, meclisteki hocalardan Muhammed'in de yeğeni olan ve bir önceki semâ kaydında da aynı görevi üstlenen Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin el-Makdisî'dir. Babası, amcası ve babaannesinin de hadis meclislerinde hocalık yapmasından hareketle ilmî bir çevrede büyüdüğu anlaşılan Abdullah, muhtemelen almış olduğu eğitimin bir gereği olarak çocukları Muhammed, üç yaşındaki Ahmed ve dört yaşındaki Hatice'yi de dersi dinlemek üzere meclise getirmiştir. Üstelik daha eski tarihli bir semâ kaydında Hatice dokuz aylık bir bebek⁸⁶ iken aradan geçen zaman içinde dört yaşına gelmiştir. Muhtemelen Hatice, hemen hemen her mecliste kâri ya da kâtip olarak görev alan babası ve derslerde hoca olarak bulunan yakın akrabaları sayesinde henüz bir yaşını bile doldurmadan, havasını teneffüs ettiği meclislerden hiç uzak kalmamıştır. Ayrıca Abdullah'ın üvey annesi Fâtıma bint Ahmed ve üvey kardeşleri Zeyneb ve Abdurrahman ile yeğeni Zeyneb de mecliste hazır bulunmaktadır. Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Vânî'nin oğlu Abdullah ile dört yaşındaki kızı Hatice de yine babaları tarafından meclise getirilen çocuklardandır. Küçük büyük bu akra-ba çeşitliliğinden derslerin, belli bir öğrenci kitlesinin olmadığı, halka açık yapılan ve her isteyenin katılabildiği dersler olduğu anlaşılmaktadır. Kâtip Abdullah'ın kaydettiğine göre kırk dokuz kişinin katıldığı mecliste üçü, beş yaşının altında olmak üzere sekiz kız bulunmakta, iki erkek çocuğu ile birlikte toplamda mecliste beş çocuk yer almaktadır. Ancak kâtipin derse iř-tirak edenleri yazdığı kaydın sonuna düştüğu "... ve İbnü'l-Birzâlî'nin nüshasında bulunan diğer kişiler" şeklindeki nottan mecliste elimizdeki kayda girmeyen başka kişilerin de olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu not, kaydın tek bir kişi tarafından tutulmadığını, en az iki kişinin semâ kaydı tuttuğunu göstermektedir. Kaydın sonunda cüzü dinleyenlerin, dersin hocalarından icâzet aldıkları da yazılmıştır.⁸⁷

Dersin tek kadın hocası yukarıda zikri geçtiği üzere pek çok meclise hocalık yapan Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî'dir.⁸⁸

86 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 458-62 (semâ kaydı: 166).

87 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 451-52 (semâ kaydı: 162).

88 Fâtıma bint Abdullah el-Makdisî'nin hakkında bilgi için bk. yukarıda "Cüz' fhi İntihâbü't-Taberâni/Kitâbü İntihâbi't-Taberâni" başlığı.

<i>el-Erbaûn li'bnî'l-Mukrî</i>			
Erkek Hocalar	Abdullah b. Hasan b. Abdullah el-Makdisî (ö. 732/1331)	Kadın Hocalar	Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer b. İvaz el-Makdisî (ö. 734/1333)
	Ahmed b. İbrâhîm b. Abdullah el-Makdisî (ö. 726/1325)		
	Muhammed b. Ömer b. Ahmed (ö. 722/1323)		
	Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 789/1388)		
	Muhammed b. İbrâhîm b. Merî el-Makdisî (ö. 725/1324)		
	Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 838/1434)		
	Muhammed b. Ahmed b. İbnü'z-Zerrâd (ö. 726/1325)		
	Ahmed b. Ali b. Mes'ûd es-Sâlihî (ö. 723/1323)		
Tarih	Recep 721 (Ağustos 1321) Çarşamba	Kâri ve Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin Abdullah (ö. 737/1336)
Dinleyici Sayısı	49+		

Tablo 4: *el-Erbaûn li'bnî'l-Mukrî* adlı eserin okunduğu meclis ile ilgili genel bilgiler

Hadîsü Âdem b. Ebî İyâs el-Askalânî

Semâ kaydında iki kadın hocanın yer aldığı el-Câmiu'l-Muzafferî'de okutulan eserlerden bir diğeri ise Âdem b. Ebû İyâs Abdurrahman b. Muhammed el-Askalânî'ye (ö. 221/835) ait bir hadis cüzüdür.⁸⁹ Cüzün Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında kayıtlı on beş semâ kaydı bulunmaktadır. Bunlardan en eski tarihli kayıt 583 (1187) yılına aitken en yenisi 727 (1326) yılına aittir. Nüshada okunmayan ya da kaydedilmemiş notların olabileceğini de göz önünde bulundurarak mevcut kayıtlardan hareketle cüzün yaklaşık bir buçuk asır boyunca en az 300 kişi tarafından okunduğunu söylemek mümkündür. Diğerlerinde olduğu gibi bu eser de yine cami, medrese ve bir hocanın evi olmak üzere çeşitli mekânlarda, bazan bir iki kişi arasında bazan da 100'den fazla kişinin iştirak ettiği meclislerde okunmuştur.⁹⁰

⁸⁹ Kettanî, *Hadis Literatürü*, s. 141.

⁹⁰ Leder v.dğr., *Mu'cemü's-semâât*, s. 88-89 (3757:10).

Âdem b. Ebû İyâs el-Askalânî'ye ait tek hadislik cüzün 11 numaralı 182^a kaydına göre⁹¹ cüz 721 (1321) yılı Recep ayının başında bir salı günü el-Câmiu'l-Muzafferî'de sekiz erkek, iki kadın olmak üzere on hocanın başkanlığında ve 105 kişinin dinleyici olarak katıldığı bir mecliste okunmuştur. Meclisin erkek hocaları, Abudullah b. Hasan b. Abdullah el-Makdisî, Takıyyüddin Ahmed b. İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî, Muhammed b. Muhibbüddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî, Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Makdisî, Muhammed b. İbrâhim b. Merî el-Makdisî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî, İbnü'z-Zerrâd diye mâruf Muhammed b. Ahmed b. Ebû'l-Heycâ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Mes'ûd es-Sâlihî; kadın hocaları ise Ümmü Abdullah Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî ile Ümmü Ali Fâtıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî'dir. Mecliste Muhammed b. Yahyâ el-Makdisî (ö.759/1358) kâtiplik yaparken diğer hadis meclislerinden tanıdığımız Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin ise kâri olarak görev yapmaktadır. Kayıtlı isimlerden tespit edilebildiği kadarıyla katılımcılar arasında en küçüğü İbnü'l-Buhârî'nin bir yaşında olan kızı Sittülkudât olmak üzere altı erkek, beş kız çocuğu bulunmaktadır. Toplamda on sekiz kadının bulunduğu mecliste meşhur muhaddis Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'nin torunu Ömer de yer almaktadır. Diğer kayıtlarda olduğu gibi meclisteki katılımcılardan bazıları kardeşleri, kuzenleri, amcaları gibi pek çok akrabasıyla birlikte derse katılmışlardır. Semâ kaydında her ne kadar recep ayının kaçınıcı günü olduğu ile ilgili net bir tarih verilmese de bir önceki başlıkta ele alınan *el-Erbaûn li'bni'l-Mukrî* adlı eserin okunduğu meclisle, Âdem b. Ebû İyâs el-Askalânî'nin cüzünün okunduğu söz konusu meclisin katılımcılarının kayda geçirilme sırası ve kayıttaki isimler ile dersin hocalarının -ilâve bir hoca dışında- aynı olması her iki dersin birbirlerine yakın tarihlerde hatta aynı gün okunmuş olabileceğini düşündürmektedir. Dersin hocalarının, dinleyicilerin tamamına kendi rivayetleriyle icâzet verdikleri de kaydedilmiştir.

Dersin kadın hocaları ise bir önceki mecliste olduğu gibi Fâtıma bint Abdullah el-Makdisî ile *el-Erbaûn li'bni'l-Mukrî* adlı eserin okunduğu mecliste bulunmayıp bu derse hoca olarak katılan meşhur muhaddis Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî'dir.⁹²

91 Leder v.dğr., *Mu'cemûs-semâât*, s. 89 (3757:10, 182^a, semâ kaydı: 11).

92 Fâtıma bint Abdullah el-Makdisî ve Zeyneb bint Kemâl'in kısa biyografileri için bk. yukarıda "Cüz' fihi İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbi't-Taberânî" başlığı.

<i>Hadîsü Âdem b. Ebî İyâs el-Askalânî</i>			
Erkek Hocalar	Abdullah b. Hasan b. Abdullah el-Makdisî (ö. 732/1331)	Kadın Hocalar	Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî (ö. 740/1339)
	Ahmed b. İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî (ö. 726/1325)		
	Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (ö. 789/1388)		
	Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Makdisî (ö. 722/1323)		
	Muhammed b. İbrâhim b. Merî el-Makdisî (ö. 725/1324)		Fatıma bint Abdullah b. Ömer el-Makdisî (ö. 734/1333)
	Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman (ö. 838/1434)		
	Muhammed b. Ahmed b. İbnü'z-Zerrâd (ö. 726/1325)		
	Ahmed b. Ali b. Mes'ûd es-Sâlihî (ö. 723/1323)		
Tarih	Recep 721 (1321 Çarşamba)	Kâri	Muhammed b. Yahyâ el-Makdisî (ö. 759/1358)
Dinleyici Sayısı	105	Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin (ö. 737/1336)

Tablo 5: *Hadîsü Âdem b. Ebî İyâs el-Askalânî* adlı eserin okunduğu meclis ile ilgili genel bilgiler

Nüşatü Zübeyr b. Adî el-Kûfî

el-Câmiu'l-Muzafferî'de okutulan bir diğer eser Ebû Adî Zübeyr b. Adî el-Kûfî el-Hemedânî'nin (ö. 131/748) rivayet ettiği hadislerden oluşan bir cüzdür. 724 (1323) yılında yapılan bu dersin, diğer derslerde olduğu gibi çok sayıda hoca tarafından dinlenmemesi, bu dersi diğerlerinden ayıran en önemli özelliktir. Nitekim bu dersin tek hocası dönemin âlimlerinden Takıyyüddin İbrâhim b. Ali'nin kendi gibi ilimle meşgul kızı Sittülfukahâ bint İbrâhim b. Ali el-Vâsıtî'dir.⁹³ Buradan hareketle el-Câmiu'l-Muzafferî'nin, çok sayıda dinleyicinin katılmasına imkân sağlayan, toplu dersler için uygun bir mekân olmakla birlikte tek hocalı ve az katılımlı derslerin de yapıldığı bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Muhammed Mutî' Hâfız tarafından semâ kaydının tamamı okunup neşredilemediği için bu derse katılanların sayısı

93 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 602 (semâ kaydı: 215). Sittülfukahâ hakkında bilgi için bk. yukarıda "*Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/Kitâbü İntihâbi't-Taberânî*" başlığı.

bilinmemektedir. Kâri ve kâtibin ismi de sadece Abdullah olarak okunmuştur. Ancak bu kayıttaki Abdullah'ın, daha önceki kayıtların tamamında kâtip ya da kâri olarak karşımıza çıkan Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin olma ihtimali akla gelmektedir.

<i>Nüshatü Zübeyr b. Adî el-Kûfî</i>			
Erkek Hocalar	-----	Kadın Hocalar	Sittülfukahâ bint İbrâhim b. Ali el-Vâsıtî (ö. 726/1326)
Tarih	724/1323	Kâri ve Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin (ö. 737/1336) (?)
Dinleyici Sayısı	?		

Tablo 6: *Nüshatü Zübeyr b. Adî el-Kûfî* adlı eserin okunduğu meclis ile ilgili genel bilgiler

Cüz'ü'l-i'tikâf li'l-Hammâmî

VIII. (XIV.) asrın meşhur kadın muhaddisinin hoca olarak yer aldığı derste, okunan diğer bir cüz ise itikâf ile ilgili Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ömer el-Hammâmî'ye (ö. 417/1026) ait olandır.⁹⁴ 17 Rebiülâhir 725 (2 Nisan 1325) yılı Çarşamba günü yapılan dersin bir kadın bir erkek olmak üzere iki hocası bulunmaktadır. Dersin erkek hocası diğer ders meclislerinde de hoca olarak görev yapan Ebü'l-Abbas Ahmed b. İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî iken dersin kadın hocası meşhur muhaddis Zeyneb bint Ahmed b. Abdürrahîm el-Makdisî'dir.⁹⁵ Dersin kâri ve kâtibi birçok semâ kaydında olduğu gibi yine Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin'dir. Bu derste de Abdullah görev yaptığu hadis meclisine küçük yaştaki çocukları Muhammed, Ahmed ve Hatice ile birlikte katılmış ve on iki kişiden oluşan meclisin tek kadın katılımcısı dört yaşındaki Hatice olmuştur. Dersin sonunda her iki hoca da eserin kendilerine ulaşan tarikleriyle icâzetini vermişlerdir. Zeyneb dersin diğer hocası Takıyyüddin Ebü'l-Abbas'tan farklı olarak iki ayrı hocasından aldığı rivayetle de icâzet vermiştir. Bu semâ kaydında da görüldüğu gibi Zeyneb'in çok sayıda farklı tarikle icâzete sahip olması onun derslerine olan yoğun ilginin önemli sebeplerinden biri gibi görünmektedir.

94 Kettanî, *Hadis Literatürü*, s. 142.

95 Zeyneb bint Ahmed'in kısa biyografisi için bk. yukarıda "Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî/ Kitâbü İntihâbü't-Taberânî" başlığı.

Cüz'ül-i'tikâf li'l-Hammâmî			
Erkek Hocalar	Ahmed b. İbrâhim b. Abdullah el-Makdisî (ö. 726/1325)	Kadın Hocalar	Zeyneb bint Kemâl Ahmed el-Makdisî (ö. 740/1339)
Tarih	724/1323	Kâri ve Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbuddin (ö. 737/1336)
Dinleyici sayısı	12		

Tablo 7: *Cüz'ül-i'tikâf li'l-Hammâmî* adlı eserin okunduğu meclisle ilgili genel bilgiler

Meşyehatü İbn Abdüddâim

el-Câmiu'l-Muzaferî'de okutulan eserlerden bir diğeri, dönemin pek çok kadın muhaddisinin kendisinden ders aldığı İbn Abdüddâim'in *Meşyeha'sı*-dır. 16 Şâban 731 (25 Mayıs 1331) çarşamba günü yapılan derse yedisi erkek biri kadın olmak üzere sekiz hoca başkanlık etmiştir. Dersin erkek hocaları; Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî, Ebû Ali Yûsuf b. İsrâil (ö. 734/1333), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ali b. Hüseyin et-Tikrîti (ö. 745/1344), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. Attâr (ö. 744/1343), Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed (ö. 728/1327'den sonra), Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Arabşah el-Hemedânî (ö. 741/1340) ve Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed el-Makdisî iken dersin tek kadın hocası Ümmü Muhammed Sittülarab Zeyneb bint Ali b. Abdurrahman el-Makdisî'dir (ö. 734/1334). Kâri ve kâtibin Abdullah b. Ahmed b. Muhibbuddin olduğu mecliste dinleyici sayısı tespit edilebildiği kadarıyla 137'dir. Bu dersin semâ kaydında diğerlerinden farklı olarak dikkat çeken husus, meclisteki hocalardan ayrı olarak derste altı hocanın daha hazır bulunmuş olmasıdır. Muhtemelen düzenlenen bir merasimi teşrif için meclise katılmış olan bu altı hoca arasında Ahmed b. Abdurrahman b. İbrâhim es-Sâlihî, hemen hemen ele alınan bütün meclislerde hoca kürsüsünde gördüğümüz Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî ve meşhur muhaddis Mizzî de bulunmaktadır. Gerek kızı gerekse torunlarını dinleyiciler arasında sıklıkla gördüğümüz Mizzî, bu defa hoca olarak bizâtihi mecliste, damadı meşhur muhaddis ve tarihçi İbn Kesîr ise (ö. 774/1373) katılımcılar arasındadır. En küçüğü bir yaşında olan yedi çocuğun yer aldığı mecliste toplam yirmi altı kadın dinleyici bulunmaktadır. Gerek misafir hocaların gerekse dersin esas hocalarının akrabalarının oldukça yoğun olarak bulunduğu derste, dinleyiciler de yine yakınlarıyla birlikte derse katılmayı tercih

etmişlerdir. Nitekim Taç Hatun biri üç diğeri dört yaşında olan iki erkek torunuyla birlikte derse katılmıştır. Yine Abdülvehhâb isminde bir babanın, bir yaşındaki kızı Âişe, üç yaşındaki oğlu Yûsuf, eşi Fâtıma ve kayınvâldesi Sittünniam bint İbrâhim ile birlikte derse ailecek katılmaları da dikkat çekicidir. Bu tablo esasen toplum olarak o dönemin kız-erkek, yaşlı-genç ayrımı yapmadan her bireyin eğitim öğretimine gösterdikleri önem açısından kayda değerdir.

Söz konusu semâ kaydında dikkat çekici diğeri bir husus ise derse geç katılanların, nereden itibaren eseri dinlemeye başladıkları ya da herhangi bir sebepten dolayı eserin tamamını dinlemeyip dersten ayrılanların nereye kadar semâda bulduklarının ayrıntılı olarak belirtilmesidir. Nitekim dinleyicilerden Ahmed b. İsmâil'in dersin başına yetişemeyip ilk cüzde, Yahyâ es-Sekafi'nin biyografisinin yer aldığı kısımda “متى تقوم الساعة” (Kıyamet ne zaman kopacak?)” cümlesine kadar olan kısmı dinlemediği kayda geçirilmiştir. Aynı şekilde Muhammed b. Ahmed isimli bir dinleyicinin, eserin ikinci cüzünden itibaren sonuna kadar dinlediği, Abbas b. Ömer'in, ilk dört cüzü dinleyip son cüzü semâ etmediği, Muhammed b. Nasr'ın ise üçüncü cüzün kıraat edildiği kısım dışında derse katılmadığı semâ kaydının sonunda tek tek belirtilmiştir.⁹⁶ Dersin sonunda meclise iştirak eden misafir hocalar dahil olmak üzere her bir hoca dersi dinleyen katılımcılara, kendilerine ulaşan isnatlarla kitabı okutma icâzeti vermişlerdir.

Bu çok katılımlı dersin tek kadın hocası olan Sittûlarab bint Ali b. Abdurrahman el-Makdisî, Ahmed b. Abdüddâim'den *Cüz'ü İbn Arafe, Sahîh-i Müs-lim* ve *Meşyeha* adlı eserlerini küçük yaşta dinlemiştir. Hadis rivayetinde de bulunan Sittûlarab, Zehebî'ye *Cüz'ü İbn Arâfe*'yi rivayet etmiş, Birzâlî de kendisinden rivayette bulunmuştur. Ayrıca Safedî 729 (1329) yılında kendisinden icâzet aldığı bildirilmektedir. Muhammed el-Vânî'nin de kendisinden pek çok cüzü dinlediği Sittûlarab bint Ali 734 (1334) yılında vefat etmiştir.⁹⁷

96 Hâfız, *Câmiu'l-Hanâbile*, s. 463-69 (semâ kaydı: 167).

97 Zehebî, *Mu'cemü şüüh*, s. 231; Safedî, *A'yânü'l-asr*, II, 400; Fâsî, *Zeylüt-Takyîd*, II, 374; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 126-27; Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâ*, II, 158-59; Yılmaz, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, s. 78.

<i>Meşyehatü İbn Abdüddâim</i>			
Erkek Hocalar	Muhammed b. Ebû Bekir b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 735/1334)	Kadın Hocalar	Ümmü Muhammed Sittülarab bint Ali b. Abdurrahman el-Makdisî (ö. 734/1334)
	Ebû Ali Yûsuf b. İsrâil (ö. 734/1333)		
	Abdurrahman b. Ali b. Hüseyin (ö. 745/1344)		
	Ahmed b. Ömer b. el-Attâr (ö. 744/1343)		
	Abdurrahman b. Muhammed b. Ahmed (ö. 728/1327'den sonra)		
	Muhammed b. Muhammed b. Arabşah el-Hemedânî (ö. 741/1340)		
	Muhammed b. Ebû Bekir b. Ahmed b. Abdüddâim (ö. 743/1342)		
Tarih	16 Şâban 731 (25 Mayıs 1331) Çarşamba	Kâri ve Kâtip	Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin (ö. 737/1336)
Dinleyici sayısı	137		

Tablo 8: *Meşyehatü İbn Abdüddâim* adlı eserin okunduğu meclisle ilgili genel bilgiler

Hadis Meclisinde Okunan Eser	Eserin Okunduğu Tarih	Erkek Hoca	Kadın Hoca	Dinleyici	Kâri ve Kâtip
<i>Meclisü'l-bitâka min Emâli Hamza el-Kinânî</i>	13 Ramazan 698 (14 Haziran 1299)	11	2	61	2
<i>Cüz' fihî İntihâbü't-Taberânî</i>	Rebiülâhir 707 (Ekim 1307)	8	6	56	1
<i>Kitâbü İntihâbü't-Taberânî</i>	718 (1318)	13	8	80	2
<i>el-Erbaûn li'bnî'l-Mukrî</i>	Recep 721 (1321)	8	1	49+	1
<i>Hadisü Âdem b. Ebi İyâs el-Askalânî</i>	Recep 721 (1321)	8	2	105	2
<i>Nüşatü Zübeyr b. Adî el-Küfî</i>	724 (1323)	-	1	?	1
<i>Cüz'ül-i'tikâf li'l-Hammâmî</i>	724 (1323)	1	1	12	1
<i>Meşyehatü İbn Abdüddâim</i>	16 Şâban 731 (25 Mayıs 1331)	7	1	137	1

Tablo 9: el-Câmiu'l-Muzafferî'de okunan eserler ile ilgili genel istatistiksel bilgiler

TOPLAM	Erkek Hoca Sayısı		Kadın Hoca Sayısı		Dinleyici Sayısı	
	Mükerrerli	56	Mükerrerli	22		500+
	Mükerrersiz	32	Mükerrersiz	13		

Tablo 10: el-Câmiu'l-Muzafferî'de akdedilen hadis meclislerindeki hoca ve dinleyici sayısı

Yukarıdaki tabloda toplu halde görüldüğü üzere VII. (XIII.) asrın sonu ile VIII. (XIV.) asrın ilk yarısında el-Câmiu'l-Muzafferî'de cüzler/kitaplar, genel olarak birden fazla hocanın huzurunda ve çok sayıda kişinin katılımıyla gerçekleştirilen meclislerde okunmuştur. Sadece burada yapılan derslere 500'den fazla kişi katılmış ve icâzet almışlardır. Bu derslere bazan bir kadın hoca, erkek hocalar ile birlikte başkanlık ederken bazı derslerde birden fazla kadın hoca aynı anda meclise katılmıştır. Ayrıca camide sadece toplu derslerin değil tek hocanın iştirakiyle gerçekleşen derslerin de yapıldığı görülmektedir. Bazı derslerde kâri ve kâtip ayrı kişilerken bazı meclislerde aynı kişi bu iki görevi birlikte üstlenmiştir.

Sonuç

Filistin'den göç eden Kudâme/Makdisî ailesi mensuplarının öncülüğünde kurulan el-Câmiu'l-Muzafferî, Medresetü'l-Ömerî ve Ziyâiyye Dârülhadisi gibi kurumlar sayesinde özellikle VIII-X. (XIV-XVI.) asırlarda Dımaşk'ta ilmî bir hareketliliğin yaşandığı görülmektedir. Semâ kayıtlarından bazı örnekleri görüldüğü üzere dönemin kadınları da bu hareketliliğe uzak kalmamış aksine bilfiil içinde olmuşlardır. Özellikle Makdisî ailesinin uyguladığı çok hocalı toplu dersler, cami gibi çok sayıda katılımcının aynı anda derse iştirak etmesini mümkün kılan mekânlarda icra edilmiş ve kadın muhaddisler de buralarda hoca olarak görev yapmışlardır.

Ele alınan semâ kayıtlarında görüldüğü üzere VIII. (XIV.) asırda okunan eserlerin tamamı bir hadisin farklı tarikleri ya da belli bir konudaki hadisleri ihtiva eden cüzler, seçme hadisler ve erbâin tarzı küçük hacimli eserlerdir. Bu durumun farklı bazı sebepleri olabilir. Nitekim cami gibi toplumun her kesimine açık derslerde daha çok cüz gibi küçük hacimli eserler tercih ediliyor olabilir. Zira yukarıda da ele alındığı üzere derslere farklı bilgi seviyesine sahip dinleyiciler katıldığı gibi dinleyicilerin yaş seviyesi de oldukça geniş bir yelpazede katılımcıyı içine almaktadır. Bu tür bir dinleyici kitlesiyle daha küçük hacimli eserlerin okunması daha uygun görülüp daha hacimli eserlerin kıraat ve semâsı dârülhadis ve medreselere bırakılıyor olabilir. Bununla

birlikte pek çok şahsın biyografisinde görüldüğü üzere büyük hacimli kitaplar da bir şekilde okunmuş ve icâzet alınmıştır. Bu sebeple büyük hacimli eserlerin camilerde toplu yapılan derslerde hiç okunmadığı yönünde bir genelleme yapmak da mümkün değildir.

İcâzet sisteminin oldukça yaygınlaştığı ve icâzet sahibi olmanın önem arzettiği bir toplumda pek çok farklı eserin icâzetine sahip olma düşüncesi de cüz, ihtisar, seçme hadisler gibi eserlerin okunduğu derslere katılımı artırmış olabilir. Üstelik el-Câmiu'l-Muzafferî'de olduğu gibi aynı anda pek çok hocanın bulunduğu ve icâzet verdiği bir derste, tek bir cüzün farklı çok sayıda icâzetine sahip olma imkânı bu tür eserlerin okunmasının bir diğer sebebi olabilir. Öte yandan dönemin hadis talebelerinin ilgi ve gayretlerinin azaldığı ve genelde büyük hacimli kitaplar yerine küçük cüzler veya *Sahîhayn* ve bazı sünen türü eserler gibi temel hadis kaynaklarını dinlemekle yetindikleri de söylenmektedir. Bu durum da bu tür küçük cüzlerin okunduğu derslere rağbeti arttırmış olabilir.

Makalede ele alınan semâ kayıtları aynı zamanda tek bir eserin kaç kişi tarafından dinlendiği bilgisini de vermektedir. Nitekim *Meclisü'l-bitâka* adlı eserin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasında yer alan kayıtlara göre eser üç buçuk asır boyunca yaklaşık 1400 kişi, *Hadîsü Âdem b. Ebî İyâs el-Askalânî* adlı eser ise yaklaşık bir buçuk asır boyunca en az 300 kişi tarafından dinlenmiştir. Bu durum o dönemin okuma kültürüyle ilgili olarak da bir ipucu vermektedir. Zira eserin bu kadar uzun bir zaman aralığında ve çok sayıda kişi tarafından okunmuş olması toplumun söz konusu eserle olan ilgisini, bilgisini, kitap tercihini ve eserin meşhurluğunu göstermektedir. Ayrıca semâ kayıtlarında görüldüğü üzere bir ailenin en yaşlı bireyinden en küçük üyesine kadar bütün fertleriyle toplu halde bir derse iştirak etmesi, kiminin yeğenini, kardeşini, kiminin teyzesini, amcasını, kiminin torununu derse getirmesi toplumun genel olarak ilim tahsiline verdiği önemi net bir şekilde göstermektedir. Henüz dersi idrak edemeyen temyiz yaşına girmemiş küçük yaştaki çocukların da icâzet alması için derse getirilmesi ailelerin çocuklarının geleceklere ve tahsillerine verdikleri ehemmiyeti de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yapılan dersin bir hadis dersi olduğu da unutulmamalıdır. Zira okunan metnin Hz. Peygamber'in sözü olması halkın katılımını da doğrudan arttırmaktadır. Derse teberrüken getirilen dokuz aylık bir bebeğin semâ kayıtlarında yer alması bunun en güzel örneği sayılabilir. Derslerde aynı mecliste İbn Kesîr, Birzâlî gibi önemli âlimlerle halkın bir arada bulunması da hadis ilminin genel prensiplerinin hadis hocalarına kazandırdığı mütevazilik ve ilim tahsiline verilen önemle ilgilidir.

İşaret edilmesi gereken diğer bir husus ise semâ kayıtlarında, derse katılanların, okunan metnin hangi kısmını dinleyip, ne kadarını kaçırdığını başka bir ifade ile derse ne zaman girip ne zaman çıktığını, meclisteki çocukların yaşlarını, akrabalık ilişkilerini kayıt altına alan kâtiplerdir. Dersin bu kadar dikkatli gözlemlenmesi ve sistemli bir şekilde kaydedilmesi esasen müesseseseleşmenin de bir sonucudur. Zira derslerde her türlü ayrıntıyı gözlemleyip kaydetmek üzere semâ kaydı kâtibi (müsbütü's-semâ') görevlendirilmektedir. Makalede ele alınan kayıtların tamamında Abdullah b. Ahmed b. Muhibbüddin'in bazan kâtip bazan kâri bazan da hem kâri hem de kâtip olarak görev yaptığı görölmektedir. Abdullah, sadece el-Câmiu'l-Muzafferî'deki derslerde değil, Ziyâiyye Dârülhadisi'nde yapılan bazı derslerde de kâtip olarak görev almaktadır. Babası, amcası ve babaannesinin de ders veren âlimlerden olduğu dikkate alındığında Abdullah'ın gönüllü olarak meclislerde kâtiplik yaptığı düşünölebileceği gibi bu görevi kurum adına yapıyor olabileceği de akla gelmektedir.

Özellikle VIII. (XIV.) asırda yaşıyan muhaddis kadınlar hiç şüphesiz bu makalede ele alınanlarla sınırlı değildir. Zira kadınlar sadece camilerde değil, evlerinde, bahçe gibi açık mekânlarda ve medreselerde de ders vermektedir. Öte yandan sadece el-Câmiu'l-Muzafferî'de hadis okutan kadınlar da burada zikri geçenlerle sınırlı olmayabilir. Zira burada ele alınanlar semâ kayıtlarında hoca olarak ismi geçen kadınlardır. Burada sözü edilen semâ kayıtlarından başka kayıtlar olabileceği gibi herhangi bir sebeple semâ kaydında ismi geçmeyen veya semâ kaydı günümüze ulaşmayan ancak bu camide hadis okutan kadınların bulunması da muhtemeldir. Ancak tarihin önemli birer tanıkları olan mevcut semâ kayıtlarından hareketle, söz konusu asırlarda yaşıyan kız çocuklarının erkeklerden ayırt edilmeksizin küçük yaştan itibaren hadis meclislerinde eğitim görme imkânı bulduğunu, eğitimlerini tamamlayan muhaddis kadınların hadis eğitim öğretimine aktif bir şekilde katıldıklarını, sahip oldukları icâzetler için kadın erkek çok sayıda dinleyicinin, derslerine akın ettiğini, böylece hadis ilminin gelişiminde önemli bir rol oynadıklarını çok net bir şekilde söylemek mümkündür.

Bibliyografya

- Açıl, Berat, "Edebiyatın İlmi veya İlmin Edebiyatı: Carullah Efendi'nin Edebiyat Koleksiyonunu Kenardan Okumak", *Osmanlı Kitap Kültürü: Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, Ankara: Nobel Yayın, 2014, s. 339-70.
- Aydın, Arafat, "Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Dârü'l-Hadisler", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dârü'l-Hadisler (08-09 Eylül 2012): Sempozyum Kitabı*, Samsun: Ceylan Ofset, 2013, s. 103-26.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Değirmenci, Tülün, "Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler", *Tarih ve Toplum*, 13 (2011): 7-43.
- Demirkent, Işın, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XIV, 525-46.
- Ebü Gudde, Abdülfettâh, *el-İsnâd mine'd-dîn ve safha müşrika min târihi semâ'il-hadis inde'l-muhaddisîn*, Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1412/1992.
- Eren, Mehmet, "Kadınların Hadis İlmine Katkıları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44/1 (2003): 83-110.
- Eren, Mehmet, "Ziyâiyye Dârü'l-Hadis'inde Birden Fazla Hocanın Katılımıyla Yapılan Dersler", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dârü'l-Hadisler (08-09 Eylül 2012): Sempozyum Kitabı*, Samsun: Ceylan Ofset, 2013, s. 281-98.
- Fâsi, Takıyyüddin, *Zeylüt-Takyid fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, haz. Kemâl Yüsun el-Hût, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1410/1990.
- Hâfız, M. Mutî, *Câmiu'l-Hanâbile el-Muzâfferi bi-Sâlihiyyeti Cebeli Kâsiyûn*, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- Hâfız, M. Mutî, *Dârü'l-hadisi'z-Ziyâiyye ve mektebetühâ bi-Sâlihiyyeti Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-Beyrutî, 1427/2006.
- İbn Battûta, *Rihletü İbn Battûta*, haz. Abdülhâdî et-Tâzi, I-V, Rabat: Akademiyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1417/1997.
- İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mietîs-sâmine*, I-IV, Beyrut: Dârü'l-cil, 1414/1993.
- İbn Râfi, *el-Vefeyât*, haz. Sâlih Mehdi Abbas-Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1402/1982.
- İbn Sa'd el-Makdisî, *Mu'cemü's-şüyûh li-Tâciddîn Abdilvehhâb b. Alî es-Sübkî*, haz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf v.dğr., Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2004.
- İbn Tolun, Şemseddin, *el-Kalâidü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye*, haz. M. Ahmed Dehmân, I-II, Dımaşk: Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye, 1401/1980-81.
- İbnü'l-Hâc el-Abderî, *el-Medhal*, I-IV, Kahire: Dârü't-türâs, t.y.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahhâri men zeheb*, haz. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406-14/1986-93.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-nisâ' fi âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1404/1984.

- Kettâni, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü: er-Risâletü'l-müstetrafe*, çev. Yusuf Özbek, İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Koca, Ferhat, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 538.
- Koca, Ferhat, "Kudâme Ailesi", *DİA*, XXVI, 310-11.
- Koçak, Faruk, "İstanbul Kütüphanelerindeki Hadis Cüzleri" (doktora tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995.
- Leder, Stefen v.dğr., *Mu'cemü's-semââtü'd-Dımaşkıyye*, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransi lî'd-dirâsâti'l-Arabıyye bi-Dımaşk, 1996.
- Ma'tûk, Sâlih Yûsuf, "İlmü'l-hadis fi Mekketel-Mükerreme hilâle'l-asri'l-Memlûki" (doktora tezi), Câmîatü Ümmi'l-kurâ, Mekke, 1407/1986.
- Ma'tûk, Sâlih Yûsuf, *Cühûdü'l-mer'e fi rivâyeti'l-hadis (el-karnüs-sâmin el-hicri)*, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1418/1997.
- Muhammed b. Azzûz, *Büyûtâtü'l-hadis bi-Dımaşk*, Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1425/2004.
- Neumann, Christoph K., "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyasında Kitap Yazmak ve Okumak", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 1 (2005): 60-70.
- Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*, haz. İbrâhim Şemseddin, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmıyye, 1990.
- Özkan, Halit, *Memlûklerin Son Asrında Hadis*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Öztürk, Zehra, "Eğitim Tarihimizde Okuma Toplantılarının Yeri ve Okunan Kitaplar", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/4 (2003): 131-55.
- Öztürk, Zehra, "Osmanlı Döneminde Kiraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 5/9 (2007): 401-45.
- Safedî, *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr*, haz. Ali Ebû Zeyd v.dğr., I-VI, Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1418/1998.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, haz. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Saraçoğlu, Tuba Nur, "Kitap ve Sahibü'l-Kütüp: Cârullah Efendi'nin Siyer ve Tarih Kitapları", *Osmanlı Kitap Kültürü Cârullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, Ankara: Nobel Yayın, 2014, s. 255-77.
- Sayeed, Asma, "Kadın ve Hadis Rivayeti Memlûkler Dönemi Şam Bölgesinden İki Örnek", çev. Orhan Yılmaz, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (2015): 159-70.
- Sehâvî, Şemseddin, *Fethü'l-mugis şerhu Elfiyyeti'l-hadis li'l-İrâki*, haz. Ali Hüseyin Ali, I-IV, Kahire: Mektebetü's-sünne, 1424/2003.
- Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takribi'n-Nevevî*, haz. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Beyrut: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- Şâkir Mustafa, *Medîne li'l-ilm Âli Kudâme ve Sâlihiyye*, Dımaşk: Dâru Talâs, 1997.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Kiraat ve Semâ Kaydı", *DİA*, XXII, 436.
- Vâdiâşi, *Bernâmeçü'l-Vâdiâşi*, haz. Muhammed Mahfûz, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1982.

- Yelten, Muhammet, "Hamza-Nâme'nin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları", *Turkish Studies*, 8/9 (2013): 151-65.
- Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2008.
- Yılmaz, Muhammet, "Sadreddin Konevi'nin Huzurunda Okunan İbnü'l-Esîr'in Câmî'u'l-Usûl Adlı Eserinin Semâ Kayıtları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2013): 1-19.
- Yılmaz, Muhammet, *Semâ Kayıtlarında Kadın Hocalar*, Adana: Giriş Yayınları, 2014.
- Yiğit, İsmail, "Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, 40/2 (2004): 131-44.
- Yününü, Kutbüddin, *Zeylû Mir'âti'z-zaman*, I-IV, Kahire: Dârü'l-kitâbi'l-İslâmî, 1413/1992.
- Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, haz. Ebû Hâcer M. Saîd Zağlûl, I-V, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985.
- Zehebî, *Mu'cemü şüyûhi'z-Zehebî*, haz. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfî, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1410/1990.
- Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, haz. Şuayb el-Arnaût v.dğr., I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1401-1405/1981-85.
- Zehebî, *Târihu'l-İslâm: sene 551-560*, haz. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Arabî, 1418/1997.

Kadınların Hadis Okuttuğu Mekânlar: el-Câmiu'l-Muzafferî Örneği

İslâm tarihinde kadınlar her zaman aynı düzeyde olmasa da ilim hayatında aktif rol oynamıştır. Özellikle VII-X. (XIII-XVI.) asırlara tekabül eden Memlük coğrafyasında kadınlar, toplum içerisinde hatırı sayılır şekilde etkinliklerini hissettirmişler, diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi hadis ilminin öğretiminde de erkek hocalarla birlikte görev almışlardır. Nitekim Kudüs'ten göç ederek Dımaşk'ta Kâsiyûn dağı eteklerine yerleşen Makdisî ailelerinin öncülüğünde inşa edilen el-Câmiu'l-Muzafferî, kadın-erkek pek çok hocanın katılımıyla gerçekleştirilen toplu dersler için önemli bir mekân olmuştur.

Bu makale söz konusu dönemde kadınların, okuttukları eserlere düşülen semâ kayıtlarından hareketle sadece evlerinde değil dârülhadis ve medrese gibi kurumların yanı sıra her kesimden insanın müşterek olarak kullandığı camilerde de birtakım ilmî faaliyetler sürdürdüklerini göstermeyi amaçlamaktadır. Makalede bu dönemin kadın muhaddisleri tanıtılırken aynı zamanda okutulan kitaplar ve derslere katılan öğrencilerin yaşı, bilgi düzeyi ve sayısı gibi özelliklerinden hareketle dönemin ve toplumun ilim hayatına verdiği önemi yansıtan bilgiler de sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kadın muhaddisler, hadis, semâ kayıtları, Makdisî/Kudâme ailesi, el-Câmiu'l-Muzafferî, Memlükler.
